

**ΤΕΙ Δυτικής Ελλάδας,
Σχολή Διοίκησης και Οικονομίας
Τμήμα Λογιστικής**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Θέμα: Η επιρροή του Αριστοτέλη στην οικονομική σκέψη του Μαρξ

Σπουδαστές: Σταυρουλάκης Βασίλειος – Στυλιανός, Τενέντες
Κωνσταντίνος

Υπεύθυνος καθηγητής: Βαφειάδης Νικόλαος

Πάτρα, Μάιος 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΣΚΟΠΟΣ	5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ	6
1.1 Έννοια της οικονομίας στην Αρχαία Ελλάδα	6
1.2 Η σχέση του Μαρξ με την αρχαία Ελλάδα	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ	12
2.1 Ο άνθρωπος Αριστοτέλης	12
2.2 Αριστοτέλης και οικονομία	13
2.3 Η έννοια της δικαιοσύνης κατά τον Αριστοτέλη	15
2.4 Ευδαιμονία	17
2.5 Εργασία	19
2.6 Χρήμα	20
2.7 Ιδιοκτησία	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΜΑΡΞ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΩΡΙΑ	23
3.1 Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ	23
3.2 Η οικονομική διδασκαλία του Μαρξ	24
3.2.1 Η έννοια της Αξίας	24
3.2.2 Η έννοια της Υπεραξίας	26
3.3 Ο Σοσιαλισμός	31
3.4 Βάση και εποικοδόμημα	32
3.5 Άνθρωπος, παραγωγή και ελευθερία.	35
3.6 Αλλοτρίωση	37
3.7 Φετιχισμός του εμπορεύματος.	39
3.8 Ιδεολογία	40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΚΟΙΝΑ ΣΗΜΕΙΑ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ ΜΑΡΞ	43
4.1 Ηθική Οικονομική Θεωρία	44
4.2 Καταμερισμός της εργασίας	47
4.3 Εργασία	48
4.4 Θεωρία του πραττειν	49
4.5 Ανταλλακτική αξία	50
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	52

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αξίζει να αναφερθεί ότι η ανάλυση της οικονομικής θεωρίας του Καρλ Μαρξ, δεν αποτελείται μονάχα από στεγνά οικονομικά κείμενα. Τα κείμενα του Μαρξ είναι ταυτόχρονα και μια κριτική της φιλοσοφίας παλαιότερων συστημάτων και μια κριτική ιδεών. Το βασικό στοιχείο που χαρακτήριζε τον τρόπο σκέψης του Μαρξ είναι το γεγονός ότι αντί να ασχοληθεί αφηρημένα με ένα σύνολο προβλημάτων εξέτασε το καθένα από αυτά σε σχέση με τα υπόλοιπα και πάντα συσχετίζοντας το με την ιστορική, πολιτική και οικονομική πραγματικότητα.

Εν ολίγοις, κατάφερε να αναλύσει υποθέσεις με τη χρήση διαφόρων αξιωμάτων γι' αυτό και η τελική μορφή του πολιτεύματος του Μαρξ πραγματεύεται την εφαρμογή της δικαιοσύνης η οποία θα στηρίζεται σε μια πολύ απλή αρχή *«Από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητες του στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του»* (Καρλ Μαρξ, Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο, 1966).

Ίσως το σημαντικότερο σημείο στην οικονομική θεωρία του Μαρξ την οποία θα αναλύσουμε και σε επόμενο κεφάλαιο (Κεφάλαιο 3), είναι η έννοια της αλλοτρίωσης. Η αλλοτρίωση, παρά το γεγονός ότι έχει εξεταστεί και κατά το παρελθόν (από τον Ρουσσώ και τον Ένγκελς), αντιμετωπίζεται από τον Μαρξ μέσα από το πρίσμα της εργασίας. Ο Μαρξ θεωρεί ότι η αλλοτρίωση σαν έννοια είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το καπιταλιστικό σύστημα και ότι πηγάζει από τις ίδιες συνθήκες παραγωγής. Μπορεί να μην συμβαίνει πάντοτε συνειδητά από τον ίδιο τον εργαζόμενο, αλλά επηρεάζει άμεσα τις συνθήκες της ζωής του. Αυτό συμβαίνει διότι ο εργαζόμενος συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία για συμφέρον άλλων έτσι ώστε να καταφέρει αυτός να επιβιώσει. Οδηγείται λοιπόν στην μετατροπή του σε εμπόρευμα, σιγά σιγά χάνει τον ελεύθερο χρόνο και την προσωπικότητα του, ελέγχεται από τις συνθήκες εργασίας του και τελικά οδηγείται σε εξαθλίωση (Καρλ Μαρξ, Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα).

Για τη δημιουργία και υποστήριξη των παραπάνω σκέψεων και ορισμών που έδωσε ο Μαρξ στην αλλοτρίωση πρέπει να αναφέρουμε πως βοήθησε ο Έλληνας φιλόσοφος Αριστοτέλης και κυρίως το συγγραφικό του έργο, Πολιτικά. Τα Πολιτικά αποτελούνται από οκτώ βιβλία και πραγματεύονται την επιστήμη της πολιτικής ζωής

μέσα από το πρίσμα της τότε έννοιας της πολιτείας. Το έργο αυτό το έγραψε μεταξύ διαφόρων εποχών και συνδέεται νοηματικά με προγενέστερο έργο του Αριστοτέλη, τα Ηθικά Νικομάχεια. Ο Αριστοτέλης κατάφερε να κατατάξει διαφορετικά πολιτεύματα ορίζοντας την έννοια πόλις.

Τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του συγγραφικού του έργου είναι η πολιτική κοινότητα στην οποία καταλήγει πως την εξουσία θα πρέπει να έχουν οι αγαθοί και όχι οι πλούσιοι, η ιδιοκτησία και κοινοκτημοσύνη, δηλαδή να ισχύει η ατομική ιδιοκτησία ούτως ώστε να μπορεί ο καθένας να εκδηλώσει γενναιοδωρία. Τα κύρια πολιτεύματα τα οποία είναι το ολιγαρχικό και το δημοκρατικό και την διάκριση των εξουσιών σε τρεις κατηγορίες, την νομοθετική, την δικαστική και την εκτελεστική.

Προκειμένου λοιπόν να συνδέσουμε τον Αριστοτέλη με τον Μαρξ αρκεί να κατανοήσουμε και να αναλύσουμε παρακάτω το πώς και το γιατί επηρεάστηκε ο Καρλ Μαρξ από τον Έλληνα φιλόσοφο. Σε συγκεκριμένο χωρίο του Αριστοτέλη από τα Πολιτικά, ο ίδιος ορίζει την οικονομική ως τέχνη προς επιβίωση που περιορίζεται στην προμήθεια αγαθών απαραίτητα για τη ζωή, το σπίτι και το κράτος. Παρ' όλα αυτά αναφέρει και ένα δεύτερο είδος τέχνης, την χρηματιστική, στην οποία εκτιμά πως δεν υπάρχει κανένα όριο για την απόκτηση και ποσότητα του πλούτου. Επομένως η πρώτη τέχνη επιδιώκει κάτι διαφορετικό από το ίδιο το χρήμα ενώ η δεύτερη την αύξηση του ίδιου του χρήματος (Αριστοτέλης, Πολιτικά) . Με βάση λοιπόν τα άνωθεν ο Μαρξ τεκμηρίωσε την άποψη του πως η αλλοτρίωση του ανθρώπου οδηγεί από τη μετατροπή του χρήματος σε αυτοσκοπό αύξησης του (Μαρξ, Κεφάλαιο).

ΣΚΟΠΟΣ

Είναι γενική παραδοχή χωρίς να επιδέχεται αμφιβολία πως στη σύγχρονη εποχή που διανύουμε το χρήμα αποτελεί κινητήριο δύναμη. Δεν λειτουργεί μόνο ως διαμεσολαβητής αλλά και ως κριτήριο της αξίας κάθε προϊόντος αλλά και προσφερόμενης υπηρεσίας. Το χρήμα λοιπόν και συνεπώς το κεφάλαιο αφορά το εμπορικό ανάστημα των προσφερόμενων προϊόντων και υπηρεσιών, την εμπορική και χρηστική αξία, την συνολική δαπάνη εργασιακής δύναμης, την ποσότητα εργατοωρών και των πρώτων υλών. Είναι δηλαδή ο εκφραστής της αξίας και όχι φυσικά ο δημιουργός της διότι το σημαντικότερο πράγμα που δίνει αξία στο χρήμα είναι η ανταλλακτική του χρήση.

Σκοπός λοιπόν της παρούσας πτυχιακής εργασίας είναι να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ επηρεάστηκε από τον Αριστοτέλη σε σχέση με την ανάπτυξη της οικονομικής του θεωρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

1.1 Έννοια της οικονομίας στην Αρχαία Ελλάδα

Αδιαμφισβήτητο γεγονός σε παγκόσμιο επίπεδο αποτελεί η προσφορά των αρχαίων Ελλήνων σε ποικίλους τομείς όπως είναι η ανάπτυξη ιδεών, το θέατρο, η φιλοσοφία, ο πολιτισμός αλλά και η οικονομική θεώρηση και σκέψη. Τόσο η πρωτοπορία όσο και η διορατικότητα στην σκέψη των αρχαίων Ελλήνων είναι αξιοθαύμαστη.

Τα πρώτα και κύρια δείγματα γραφής της συνεισφοράς των αρχαίων Ελλήνων στον τομέα της οικονομικής σκέψης καταγράφονται στην διάρκεια της Κλασικής Περιόδου. Οι ιδέες που ανέπτυξαν στον τομέα της οικονομίας τόσο ο Ξενοφώντας όσο και ο Πλάτωνας αλλά και ο Αριστοτέλης, αποτελούν για τους σύγχρονους κορυφαίους οικονομολόγους πρόδρομο της μικροοικονομικής, της μακροοικονομικής και της νομισματικής πολιτικής.

Αρχικά καταγράφεται από τον Ξενοφώντα η άποψη που συνέλαβε ο Σωκράτης και υπερασπίζεται το γεγονός ότι ο τομέας της οικονομίας αποτελεί επιστήμη και τα οικονομικά αποτελούν επιστήμη -αυτό καταγράφηκε από τον Ξενοφώντα (Δούκας, 2007). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ξενοφώντας υπήρξε ο πρώτος συγγραφέας που χρησιμοποίησε σε σύγγραμμά του τον όρο «Οικονομικός», στην προσπάθεια του να αναφερθεί στη σωστή διαχείριση του οίκου (Δρακόπουλος και Καραγιάννης, 2003).

Έπειτα καταγράφεται στο έργο του Αριστοτέλη η αναφορά που κάνει στο χρήμα. Για τον Αριστοτέλη κάθε αγαθό έχει ρόλο χρήματος λόγω της γενικής αποδοχής του ως μέσο συναλλαγών. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται με την έκδοση νομισμάτων από τις κρατικές αρχές και όχι λόγω της πραγματικής του αξίας. Επιπλέον, ο Πλάτωνας υποστήριζε ότι η πραγματική αξία του χρήματος είναι ανεξάρτητη της αγοραίας αξίας του (Δρακόπουλος και Καραγιάννης, 2003).

Άλλο ένα σημαντικό παράδειγμα που αποδεικνύει το γεγονός ότι η οικονομική σκέψη έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα είναι η ίδια η έννοια του όρου οικονομία. Οικονομία στην Αρχαία Ελλάδα σήμαινε διαχείριση του οίκου ενώ οίκος εκτός από την κλασσική έννοια του όρου που είναι το σπίτι, σήμαινε και την περιουσία του οικοδεσπότη. Έτσι λοιπόν, καλή διαχείριση του οίκου, άρα και της περιουσίας και

των εισοδημάτων, σήμαινε να επιτυγχάνεται το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα με τα λιγότερα έξοδα και με τη λιγότερη προσπάθεια.

Είναι γεγονός ότι στις ανατολικές αυτοκρατορίες της αρχαιότητας, όπως είναι για παράδειγμα η Αίγυπτος και η Βαβυλώνα, έκαναν προσπάθειες να δώσουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούσαν την παραγωγή και τη διανομή. Δυστυχώς όμως οι προσεγγίσεις τους ήταν πιο κοντά στον τομέα της λογιστικής καθώς είχαν καταφέρει να αναπτύξουν συστήματα μέτρησης των εμπορευμάτων, υπολογισμού της αξίας τους και κατάρτισης πινάκων ισολογισμού (κόστος-κέρδος, έσοδα-έξοδα). Ωστόσο, τα παραπάνω δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι αποτελούν οικονομική σκέψη, μια και δεν αποτελούν προσπάθεια μιας συνολικής οικονομικής θεώρησης που να εξετάζει τη λειτουργία της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτείας συνολικά.

Στην Αρχαία Ελλάδα καταγράφηκαν οι πρώτες προσπάθειες διατύπωσης μιας οικονομικής θεώρησης καθώς για την αρχαία ελληνική σκέψη, η οικονομία δεν ήταν μια οντότητα αυθύπαρκτη και απομονωμένη από την κοινωνία και την πολιτεία. Με βάση τα παραπάνω λοιπόν, η έννοια της οικονομίας στην αρχαία Ελλάδα ήταν ενταγμένη στο σύνολο των κοινωνικών και πολιτικών λειτουργιών της πόλης-κράτους ενώ αποτελούσε μέρος της συνολικής διαχείρισης των υποθέσεων της πόλης.

Ένα σημαντικό γεγονός που αξίζει να σχολιαστεί είναι η ενσωμάτωση από τους αρχαίους Έλληνες της έννοιας της δικαιοσύνης στην οικονομική συμπεριφορά. Σκοπός αυτής της ενσωμάτωσης ήταν η προσπάθεια τους μεγιστοποιήσουν τα οφέλη της κοινωνικής ζωής για όλους τους πολίτες (Καραγιάννης, 2007). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ότι ήδη κατά την εποχή του Σόλωνα, οι Αθηναίοι δημιούργησαν ένα σύστημα που καθόριζε την συμμετοχή των πολιτών στις δημόσιες δαπάνες σύμφωνα με τη φοροδοτική τους ικανότητα. Το σύστημα αυτό περιλάμβανε και κοινωνικά κίνητρα για την εθελοντική ανάληψη υψηλότερης συμμετοχής στις δαπάνες από τους πλουσίους (Καραγιάννης, 2007).

Από όλα τα παραπάνω λοιπόν γίνεται σαφές ότι οι αρχαίοι Αθηναίοι είχαν προσπαθήσει να βάλουν προϋποθέσεις προκειμένου να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν και να μειώσουν της οικονομικές ανισότητες (Δούκας, 2007). Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Αριστοτέλη, ο οποίος αναφερόμενος στην έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης υποστηρίζει ότι «αδικία σημαίνει το να παίρνει κάποιος

περισσότερα απ' όσα θα έπρεπε από τα αγαθά και λιγότερα από τα κακά» (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, 1134a 30).

Μια ακόμη οικονομική έννοια, αυτή των Αμοιβαίων Κεφαλαίων, φαίνεται ότι έχει τις ρίζες της στην αρχαία Ελλάδα. Τα ιστορικά στοιχεία που το αναδεικνύουν είναι τα εξής: Μετά το τέλος των νικηφόρων για την Ελλάδα, Περσικών Πολέμων, ιδρύθηκε η Α' Αθηναϊκή Συμμαχία, το 478 π.Χ., με τη συγκέντρωση μιας κοινής περιουσίας. Σκοπός της πράξης αυτής ήταν η προστασία των πόλεων που συμμετείχαν στη συμμαχία από μελλοντικές επιθέσεις.

Η νήσος Δήλος αποτέλεσε την έδρα της Συμμαχίας, όπου και έδρευε το συμμαχικό ταμείο έως το 454 π.Χ., που ο Περικλής το μετέφερε στην Αθήνα και επί της ουσίας μετέτρεψε την Α Αθηναϊκή Συμμαχία σε Αθηναϊκή Ηγεμονία. Πολλές είναι εκείνες οι απόψεις που θέλουν το συμμαχικό ταμείο της Συμμαχίας να αποτελεί και το οικονομικό υπόβαθρο του Χρυσού Αιώνα (Τιβέριος, 1999).

Κατά την διάρκεια του Χρυσού αιώνα του Περικλή (5^{ος} π.Χ αιώνας), κυρίαρχος στόχος ήταν η ενδυνάμωση της αθηναϊκής δημοκρατίας επενδύοντας και σημειώνοντας σημαντική πρόοδο σε τομείς όπως η διακυβέρνηση, η φιλοσοφία και οι τέχνες. Για να μπορέσει οι Αθήνα να διατηρήσει την ηγεμονία της στο Ελληνικό κόσμο σε όλους τους τομείς (πνευματικός, στρατιωτικός, πολιτικός, οικονομικός, απαραίτητη προϋπόθεση ήταν να εξασφαλιστούν οι πόροι που θα το επέτρεπαν. Όπως ήταν φυσικό, οι πόροι χρηματοδότησης της ανάπτυξης προέρχονταν από φόρους που επιβάρυναν κυρίως τους πλουσιότερους Αθηναίους πολίτες και από την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου, μέσω της παραγωγής χρυσού και άλλων πολύτιμων μετάλλων.

Είναι γεγονός ότι η εμφάνιση των τραπεζών στην αρχαία Αθήνα χρονολογείται γύρω στον 6^ο π.Χ. (Τιβέριος, 1999). Λόγω της ύπαρξης μεγάλου όγκου ανόμοιων νομισμάτων, η ύπαρξη των αργυραμοιβών ήταν αναπόφευκτη. Εκείνοι λοιπόν αναλάμβαναν να ανταλλάξουν τα διάφορα νομίσματα και να ελέγξουν την ποιότητά τους.

Επιπλέον η συνήθεια της κατάθεσης χρημάτων με σκοπό την φύλαξη σε αρχαία ελληνικά ιερά όπως στο ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς και στη Δήλο, εμφανίζεται την ίδια περίοδο χρονικά. Η συνήθεια αυτή περιορίστηκε με τον χρόνο

λόγω της παρουσίας ιδιωτών τραπεζιτών που προσέφεραν τόκο. Από όλα τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι οι τράπεζες της αρχαίας Αθήνας, αν και διαφέρουν κατά πολύ από την σύγχρονη μορφή τραπεζών, αποτελούν πρόδρομο των σημερινών τραπεζών και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην οικονομική ζωή.

Άξιο σχολιασμού είναι επίσης το γεγονός ότι ακόμη και οι δομές των παραγώγων προϊόντων εντοπίζονται στην εποχή του Θαλή του Μιλήσιου. Όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά, (Αριστοτέλης, Πολιτικά, I,11, 1259α 10), ο Θαλής ο Μιλήσιος βασισμένος στις γνώσεις που είχε στον τομέα της αστρολογίας κατάφερε να προβλέπει τις χρονιές που θα είχαν αυξημένη σοδειά τα ελαιόδεντρα και προκειμένου εξασφαλίσει το αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης των ελαιοτριβείων πλήρως προκαταβολικά τα ελαιοτριβεία της Χίου και της Μιλήτου για να την περίοδο της συγκομιδής (Χριστοδούλου, 2005). Έτσι, σε περίπτωση που οι προβλέψεις του αποδεικνύονταν σωστές, πωλούσε αυτά τα δικαιώματα σε άλλους παραγωγούς ακριβότερα λόγω της αυξημένης ζήτησης και αποκόμιζε σημαντικά κέρδη.

1.2 Η σχέση του Μαρξ με την αρχαία Ελλάδα

Η πνευματική σχέση του Μαρξ με την Αρχαία Ελλάδα θα μπορούσε να περιγραφεί από ένα τριμερές σχήμα που περιλαμβάνει μια πλευρά φιλοσοφική σχεδόν καταφατική, μια πλευρά ιστορική-κοινωνιολογική στην οποία το αρχαίο ελληνικό στοιχείο αντιμετωπίζεται κριτικά και σχετικοποιείται και τέλος μια τρίτη πλευρά με βάση την οποία δύο προηγούμενες πλευρές συμφιλιώνονται στο πλαίσιο της φιλοσοφίας της ιστορίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι τρεις πλευρές που αναφέρθηκαν παραπάνω συνυπάρχουν στην ώριμη σκέψη του Μαρξ (ως συγγραφέα του Κεφαλαίου και του Grundrisse) και μάλιστα σε απόλυτη ισορροπία. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι τρεις αυτές όψεις της σκέψης του Μαρξ δεν διαμορφώνονται ταυτόχρονα αλλά διαδοχικά και η διαμόρφωση τους είναι συνάρτηση της γενικότερης κίνησης της σκέψης του Μαρξ από τις φιλοσοφικές και αισθητικές απαρχές προς την σύλληψη της ιστορικής ζωής των ατόμων. Αυτό είναι και το κομμάτι που χαρακτηρίζει τον Μαρξ ως έναν από τους μεγαλύτερους θεμελιωτές των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών (Κονδύλης, 2001).

Μεταγενέστερα, όταν πια κι ο ίδιος έχει κατά πολύ σχηματίσει την προσωπική του θεώρηση για τα κοινωνικά φαινόμενα, βλέπει την αρχαία Ελλάδα και τους εκπροσώπους της μέσα από τις ιστορικές τους εξαρτίσεις και τα ιστορικά τους όρια. Η κατά κάποιο τρόπο αμφισβήτηση αυτή σε συνδυασμό με τον θαυμασμό του για το αρχαίο ιδεώδες, γεννούν την Τρίτη πλευρά της σύνθεσης που αναφέρθηκε παραπάνω.

Ο Μαρξ ήταν γόνος αστικής οικογένειας, ο οποίος ήρθε για πρώτη φορά σε επαφή με τον Ελληνικό πολιτισμό και τα γλωσσικά του μνημεία όταν φοιτούσε στο γυμνάσιο της περιοχής όπου και μεγάλωσε (Sannwald, 1957). Η επαφή αυτή προσέφερε στον Μαρξ την δυνατότητα να αποκτήσει εξαιρετική γνώση της αρχαίας Ελληνικής και της Λατινικής γλώσσας. Η γνώση της γλώσσας επέτρεψε στον Μαρξ να μελετά τα αρχαία κείμενα κάνοντας αξιοσημείωτες σπουδές στην φιλοσοφία, την φιλολογία και την νομική επιστήμη χωρίς την παραμικρή δυσκολία.

Στην συνέχεια και για δύο ολόκληρα χρόνια, ο Μαρξ θα αφιερωθεί στην συλλογή υλικού για την συγγραφή της διατριβής του, η οποία είχε ως θέμα την Διαφορά της δημοκρατίας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας, χρησιμοποιώντας πηγές κυρίως από τον Αριστοτέλη και τους σχολιαστές του, τον Διογένη τον Λαέρτιο, τον Αθηναίο, τον Ευσέβιο, τον Κλήμη Αλεξανδρέα, τον Πλούταρχο, τον Σέξτο Εμπειρικό και τον Στοβαίο (Κονδύλης, 2001).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η διατριβή του Μαρξ δεν ήταν ταυτισμένη με το άθροισμα των φιλολογικών της πηγών. Ο Μαρξ αποτυπώνει κυρίως την φιλοσοφική του διάθεση στην προσπάθεια του να συμβάλλει στις θεωρητικές αναζητήσεις των νεοεγγελιανών στους οποίους άνηκε και ο ίδιος εκείνη την περίοδο.

Απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσουμε να αξιολογήσουμε την σχέση του Μαρξ με την αρχαία Ελλάδα κατά την περίοδο πλέον της ώριμης σκέψης του είναι να κατανοήσουμε την ήταν αυτό που χαρακτήριζε τον ίδιο την περίοδο αυτή.

Τα στοιχεία που τον χαρακτήριζαν στην ώριμη περίοδο της σκέψης του ήταν:

- Η μαρξιστική διδασκαλία για την ιδεολογία
- Η μαρξιστική αποτίμηση του ιστορικού ρόλου της βιομηχανίας

Η κατανόηση της σχέσεως του Μαρξ με την αρχαία Ελληνική κοινωνία επιβάλλει την επισήμανση ότι από την σκοπιά της καπιταλιστικής δηλαδή της πρώτης βιομηχανικής κοινωνίας όλοι οι προηγούμενοι κοινωνικοί σχηματισμοί μπορούν να αναχθούν σε ένα και μόνο ο οποίος μεταβάλλεται βέβαια στον τόπο και στον χρόνο, εντούτοις διατηρεί πάντα ένα γνώρισμα που δεν είναι άλλο από το γεγονός ότι στηρίζεται στην αγροτική οικονομία και την ιδιοκτησία.

Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία ανήκουν στην ίδια ευρύτερη ιστορική κοινότητα με την ασιατική ή πρωτογερμανική αγροτική κοινότητα, αν λάβουμε ως κριτήριο την απόσταση τους από τα γνωρίσματα της βιομηχανικής κοινωνίας. Η «συγγένεια» αυτή δεν αναιρείται από το γεγονός ότι ο ελληνικός και ρωμαϊκός τύπος προβιομηχανικής κοινωνίας αναπτύσσει την πόλη, το άστυ σε βαθμό άγνωστο στους άλλους δύο τύπους που αναφέρθηκαν παραπάνω (Κονδύλης, 2001) . Όπως αναφέρει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο: « Η πόλη αυτή ήταν στην ουσία της ένα κέντρο διαμονής μικρών και μεγάλων ιδιοκτητών γης, των οποίων ο κλήρος βρισκόταν έξω από την πόλη την ίδια», (Μαρξ, Κεφάλαιο). Επίσης επικαλείται το γεγονός ότι ακόμα και κατά την εποχή της πτώσης των Τριάκοντα τυράννων υπήρχαν λιγότεροι από 5.000 Αθηναίοι δίχως ιδιοκτησία γης.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η αρχαία ελληνική κοινωνία παραμένει λοιπόν αγροτική και το ιδεώδες της τόσο στο χώρο της θεωρίας όσο και στον τομέα της παραγωγής είναι η αυτάρκεια που αντίκειται στον καταμερισμό της εργασίας με την σύγχρονη έννοια (Κονδύλης, 2001).

Το εμπόριο για τον Μαρξ όσο και αν ήταν ακμάζον, δεν ήταν ικανό να ανατρέψει αυτή την βασική πραγματικότητα. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: « Τι εμπόριο δεν ασκούσε πάνω στην αρχαία οικονομία επίδραση περισσότερη από ότι οι θεοί του Επίκουρου πάνω στον κόσμο», (Μαρξ, Κεφάλαιο).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

2.1 Ο άνθρωπος Αριστοτέλης

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε στα Στάγिरα το 384 π. Χ. και πέθανε στη Χαλκίδα το 322 π. Χ. Υπήρξε μαθητής του Πλάτωνα και δάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Μετά το θάνατο του Πλάτωνα εγκατέλειψε την Αθήνα και αργότερα ανέλαβε τη διδασκαλία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Υπήρξε σημαντικός φυσιοδίφης και φιλόσοφος. Ο Αριστοτέλης δυστυχώς ποτέ δεν προχώρησε στη δημοσίευση των έργων του. Για τον λόγο αυτό σήμερα δεν είναι διαθέσιμα πολλά από αυτά. Οι Αλεξανδρινοί υπολογίζανε ότι είχε συγγράψει 400 περίπου βιβλία αλλά σώθηκαν τελικά 47 βιβλία και κάποια αποσπάσματα. Παρ' όλο που υπάρχει αμφιβολία περί γνησιότητας του συνολικού σωζόμενου έργου του Αριστοτέλη αξίζει να σημειωθεί πως μέχρι και σήμερα αποτέλεσε γνώμονα για την ανθρώπινη νόηση και τους τρόπους του συλλογισμού.

Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη υποστήριζε ότι κάθε πράγμα αποτελείται από ύλη και πνεύμα τα οποία είναι ενωμένα μεταξύ τους. Παράλληλα, ορίζει την ύλη ως παθητική και το πνεύμα ως ενεργητικό. Επιπλέον, ανέλυσε έννοιες όπως την ηθική, την πολιτική, την ρητορική και την ποίηση. Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι «Η πόλη είναι μια φυσική κοινότητα και πως ο άνθρωπος είναι από τη φύση του ένα πολιτικό ζώο». Για τον λόγο αυτό οριοθέτησε την πολιτική ως έναν οργανισμό που αποτελείται από πολλά μέρη τα οποία δεν μπορούν να υπάρξουν το ένα δίχως το άλλο .

2.2 Αριστοτέλης και οικονομία

Η επίδραση της σκέψης του Αριστοτέλη στην οικονομική θεώρηση των πραγμάτων είναι πάρα πολύ σημαντική. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο σημαντικό συγγραφικό του έργο περιλαμβάνονται και σημαντικές αναλύσεις για την οικονομία της εποχής του. Ο Αριστοτέλης ξεδίπλωσε την οικονομική του σκέψη, τις βασικές έννοιες, τις κατηγορίες και τις ιδέες του για την οικονομία, κατά κύριο λόγο σε δύο βιβλία: τα Ηθικά Νικομάχεια και τα Πολιτικά. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι, ο Αριστοτέλης διαχώρισε τις βασικές κατηγορίες της οικονομικής ζωής και ταυτόχρονα όρισε έννοιες που χρησιμοποιούνται στην οικονομική επιστήμη έως τις μέρες μας (Finley, 1970).

Ο Αριστοτέλης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί θεωρητικός της οικονομίας γιατί:

- Ä Διατύπωσε διαχρονικές οικονομικές έννοιες που χρησιμοποιούνται από την σύγχρονη οικονομική επιστήμη
- Ä Διέκρινε τα οικονομικά συστήματα (συστήματα διακανονισμού περιουσιακών σχέσεων) σε τρεις κατηγορίες:
  - Θ Την κοινοκτημοσύνη όπου οι πολίτες τα έχουν όλα από κοινού
  - Θ Την ιδιωτική οικονομία όπου οι πολίτες δεν έχουν τίποτε κοινό
  - Θ Την μεικτή οικονομία όπου οι πολίτες κάποια έχουν από κοινού και κάποια όχι
- Ä Διατύπωσε τις έννοιες χρηστική και ανταλλακτική αξία. Με τον όρο χρηστική αξία εννοείται το αίσθημα ικανοποίησης που νοιώθει ένας άνθρωπος όταν χρησιμοποιεί ένα εμπόρευμα ενώ με τον όρο Ανταλλακτική αξία εννοείται η αξία ενός εμπορεύματος κατά την ανταλλαγή του με άλλο.
- Ä Περιέγραψε την ουσία και τον ρόλο του χρήματος ως μέσου ανταλλαγής.
- Ä Συνδύασε τη μορφή των παραγωγικών σχέσεων με το επίπεδο ανάπτυξης των μέσων παραγωγής

Επιπλέον, ο Αριστοτέλης συνδέει τις αλλαγές στις παραγωγικές σχέσεις με την τεχνολογική ανάπτυξη των μηχανών. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν είναι λίγοι οι σύγχρονοι εκείνοι κοινωνικοί στοχαστές που συνδέουν την βελτίωση των όρων ζωής και εργασίας του ανθρώπου με την παράλληλη ανάπτυξη των εργαλείων, μηχανών και τεχνικών με τις οποίες εξελίσσεται η παραγωγική διαδικασία. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι ο Αριστοτέλης ήταν ο πρώτος που είχε διατυπώσει τη σχέση μέσω παραγωγής και παραγωγικών σχέσεων (Finley, 1970).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης στην θεωρία του σχετικά με την έννοια του χρήματος επηρέασε τις μετέπειτα οικονομικές προσεγγίσεις. Επίσης, ο Αριστοτέλης, στα πολιτικά αποσαφηνίζει την έννοια της ανταλλαγής και την διαχωρίζει σε δυο μορφές:

- Την ανταλλαγή χωρίς χρήμα
- Τον δανεισμό χρημάτων χωρίς τόκο

Ο Αριστοτέλης προχωρά σε μια σύνδεση των δύο μορφών ανταλλαγής στηριγμένος σε ένα θεωρητικό πλαίσιο και από την άλλη προβαίνει σε μια εξέταση των δύο αυτών μορφών με σκοπό να ανακαλύψει τον στόχο, δηλαδή το τέλος που είναι εγγενές σε κάθε μορφή (Finley, 1970). Ο απώτερος σκοπός του Αριστοτέλη ήταν να ερμηνεύσει την φύση της ανταλλακτικής αξίας, την ανάπτυξη της και το μεταβαλλόμενο ρόλο του χρήματος σ αυτή.

Ο Αριστοτέλης σε μια συνέχεια της σκέψης του προσπαθεί να περάσει από την έννοια της ανταλλαγής στην έννοια της παραγωγής με σκοπό να ερμηνεύσει αυτή την φορά τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι εξασφαλίζουν τα απαραίτητα για να ζήσουν, το οποίο το ονομάζει τέχνη της απόκτησης ή χρηματιστική. Όπως είναι φυσικό, η χρηματιστική δεν είναι ίδια τέχνη με την διοίκηση του οίκου ή αλλιώς την οικονομική καθώς η λειτουργία της πρώτης είναι να παρέχει ενώ της δεύτερης να χρησιμοποιεί (Finley, 1970).

Ο Αριστοτέλης, σε μια προσπάθεια να προβεί σε μια πιο ενδελεχή διάκριση και ανάλυση της απόκτησης και της ανταλλαγής, αποκαλύπτει την αρχή στην οποία βασίζεται. Η εν λόγω αρχή λοιπόν αφορά στην απόκτηση χρήσιμων πραγμάτων και είναι ουσιαστικά η φυσική ανταλλαγή ενώ η αφύσικη αποσκοπεί στην απόκτηση του

χρήματος. Η ανάλυση που πραγματοποιεί στην έννοια του πλούτου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτές οι δύο διακρίσεις συνδέονται καθώς ο αληθινός πλούτος είναι το απόθεμα πραγμάτων που είναι χρήσιμα στην κοινωνία. Αξίζει να σημειωθεί επίσης ότι βασισμένος σε αυτήν την διαίρεση της έννοιας του πλούτου από τον Αριστοτέλη, ο Μαρξ είχε κάνει την διάκριση αυτή μεταξύ της έννοιας της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας (Finley, 1970).

2.3 Η έννοια της δικαιοσύνης κατά τον Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης θίγει το θέμα της δικαιοσύνης κατά κύριο λόγο στα Ηθικά Νικομάχεια. Επομένως, η έννοια της δικαιοσύνη για τον Αριστοτέλη συνοψίζεται στα εξής:

Ο άνθρωπος ενεργώντας και συνηθίζοντας στο δίκαιο τρόπο ζωής γίνεται δίκαιος. Για τον Αριστοτέλη λοιπόν, η δικαιοσύνη είναι η εσωτερική διάθεση της ψυχής που επιθυμεί να πράττει πάντα το δίκαιο. Επιπλέον, η αδικία και ως έννοια μόνο αν την εκλάβουμε υπερτονίζει την αξία του δικαίου. Η δικαιοσύνη και η αδικία εμπεριέχουν την έννοια της πολυπλοκότητας (Κούτρας, 1986).

Πιο αναλυτικά λοιπόν, ως δίκαιο θεωρείται το νόμιμο και το ίσο και κατ' επέκταση ως άδικο το παράνομο και το άνισο. Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά συνδυάζει τη έννοια της νομιμότητας με τη έννοια της δικαιοσύνης. Με αυτό τον τρόπο έχει την δυνατότητα να υποστηρίξει ότι τα όσα ορίζονται από τον νόμο εκφράζουν το δίκαιο της πολιτείας, χωρίς βέβαια να αποκλείει το ενδεχόμενο διόρθωσης του νόμου ώστε να ταυτίζει το νόμιμο και το δίκαιο (Πολιτικά 1287 a27-28).

Επίσης, η αντίληψη του Αριστοτέλη για τη δικαιοσύνη, επίσης, προσφέρει πολλά περισσότερα στοιχεία που εμπλουτίζουν τη χρήση της ισότητας στην οικονομική θεωρία του. Ο Αριστοτέλης χωρίζει την δικαιοσύνη σε τρία τμήματα:

- Την διανεμητική δικαιοσύνη
- Την αντιμεταθετή ή διορθωτική δικαιοσύνη
- Την αμοιβαία δικαιοσύνη

Η διανεμητική δικαιοσύνη είναι εκείνη που θα παρέχει κοινωνικά αγαθά όπως ο πλούτος και η τιμή, με βάση τα κοινωνικά καθιερωμένα πρότυπα της αξίας. Ποικίλλει ανάλογα με το πολίτευμα, είτε είναι δημοκρατικό, ολιγαρχικό, ή αριστοκρατικό. Η ισότητα, με βάση τη διανεμητική δικαιοσύνη, όπως προκύπτει από τα παραπάνω, απαιτεί ότι τα κοινωνικά αγαθά θα έχουν διαιρεθεί ανάλογα, μεταξύ των ανθρώπων.

Η αντιμεταθετή ή διορθωτική δικαιοσύνη, από την άλλη, αναφέρεται σε ιδιωτικές συναλλαγές. Αυτές οι ιδιωτικές συναλλαγές θα μπορούσαν να γίνονται είτε εκούσια, όπως στις περιπτώσεις της αγοράς και της πώλησης, είτε ακούσια, όπως στα παραδείγματα κλοπής (DeGolyer, 1992). Ο στόχος αυτού του τύπου δικαιοσύνης είναι να διασφαλιστεί η σχετική ισότητα των ατόμων πριν και μετά της πραγματοποίησης των συναλλαγών .

Τέλος, η αμοιβαία δικαιοσύνη , αναφέρατε στην αντίληψη που έχει ο Αριστοτέλης σε σχέση με την ανταλλαγή των εμπορευμάτων και αποτελεί ένα σύμπλεγμα των δύο άλλων ειδών δικαιοσύνης που αναφέρθηκαν παραπάνω. Αποτελεί δηλαδή μια επέκταση της σχετικής ισότητας των ανθρώπων, πριν και μετά τις συναλλαγές, αλλά και μια αποτίμηση των εμπορευμάτων ως κοινωνικά καθορισμένη διαδικασία (DeGolyer, 1992).

Όπως υποστηρίζει ο DeGolyer, με αυτόν τον τρόπο ο Αριστοτέλης επιχειρεί να εμβαθύνει στην κοινωνική κατάσταση για να εισέλθει στην διαδικασία αποτίμησης των βασικών προϊόντων, ως μέσο θέσπισης των βασικών προϊόντων ισοδυναμίας (Ηθικά Νικομάχεια).

Ο συγγραφέας στηρίζεται στην άποψη που διατυπώνει ο Αριστοτέλης επισημαίνοντας ότι τα αγαθά πρέπει να εξισωθούν και να είναι συγκρίσιμα μεταξύ τους προκειμένου να εξασφαλιστεί μια συναλλαγή, καθώς πιστεύει ότι η συναλλαγή συμβαίνει επειδή διαφορετικά μέρη παράγουν διαφορετικά πράγματα από το ένα το άλλο (DeGolyer, 1992).

2.4 Ευδαιμονία

Ως ευδαιμονία, σύμφωνα με την άποψη του Αριστοτέλη ορίζεται η ψυχική κατάσταση η οποία είναι σε συμφωνία με την τελειότερη αρετή ενώ παράλληλα οι αρετές διαχωρίζονται σε διανοητικές και ηθικές. Όπως περιγράφει ο ίδιος στα Ηθικά Νικομάχεια, η ευδαιμονία είναι μια ενέργεια, η οποία ορίζεται από το ανώτερο μέρος της ψυχής και μπορεί να υπάρξει μόνο ως προοπτική του τέλειου βίου (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, 1098a15-20) .

Επιπλέον, η αρετή εντοπίζεται τόσο στην πρόθεση όσο και στην πράξη. Παρόλαυτα, η εκτέλεση των πράξεων απαιτεί πολλά μέσα που καμιά φορά μπορεί να είναι και με την μορφή εμποδίων. Ο αρχαίος φιλόσοφος πίστευε ότι η ζωή του ανθρώπου, ο οποίος είναι εναρμονισμένος με τις αρετές είναι ευδαιμονικότερη και οδηγεί τον άνθρωπο σε ευχαρίστηση (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1178b5-7).

Στην αρχή των Ηθικών Νικομαχειών αναφέρεται ότι *«Κάθε τέχνη και κάθε επιστημονική έρευνα όπως και κάθε πράξη και κάθε κατόπιν σκέψεως λαμβανόμενη απόφαση φαίνεται ότι αποβλέπει σε κάποιο αγαθό»* (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1094a1-2). Άξιο αναφοράς ωστόσο είναι το γεγονός ότι, κάθε αγαθό που επιδιώκεται στην ζωή με τις επιμέρους πράξεις του ανθρώπου δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα ενδιάμεσο στάδιο για την επίτευξη του ύψιστου αγαθού, αυτού της ευδαιμονίας (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1095a14-20).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, τα βασικά χαρακτηριστικά της ευδαιμονίας είναι:

- Ä** Το ύψιστο αυτό αγαθό είναι τέλειο, δηλαδή επιδιώκεται για χάρη του εαυτού του και όχι κάποιου άλλου (HN 1097a32-33)
- Ä** Είναι αυτάρκες, που σημαίνει ότι ακόμα και ως το μοναδικό συστατικό της ανθρώπινης ζωής είναι αρκετό για να την κάνει άξια επιλογής (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1097b14-15)
- Ä** Είναι μη συναριθμούμενο, δηλαδή συμπεριλαμβάνει οποιοδήποτε ανθρώπινο αγαθό (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 1097b17) .

Με σκοπό να κάνει πλήρη των ορισμό της ευδαιμονίας, ο Αριστοτέλης εισάγει και το επιχείρημα της λειτουργίας, του ιδιαίτερου γνωρίσματος του ανθρώπου, ικανό να τον

κάνει να ξεχωρίζει από όλα τα άλλα είδη έμβιων όντων, που είναι η «*ψυχῆς ἔνέργεια κατὰ λόγον*». Επομένως, ως τέλειος ορίζεται ο άνθρωπος που εκτελεί τέλεια αυτή την λειτουργία και κάθε πράξη του επιτελείται σύμφωνα με την «*οἰκείαν ἀρετήν*» (Αριστοτέλης. Ηθικά Νικομάχεια 1098a8-16).

Η ανθρώπινη ευημερία είναι επίσης συνάρτηση της ελευθερίας, των δεξιοτήτων που καλλιεργούνται από τον άνθρωπο και των εκάστοτε επιλογών του. Επιπλέον, όπως αναφέρει ο Murphy, ο Αριστοτέλης θεωρούσε τη μη υποταγή σε άλλον και στο παραμικρό αίτημα του, σημαντικό σημάδι ελευθερίας του ανθρώπου. Υποστήριζε επίσης ότι κατακτώντας τις γενικές αρχές μιας τέχνης, ένας επιδέξιος εργάτης είναι ικανός να λύσει προβλήματα που τυχόν προκύπτουν κατά την εκτέλεση. Από μόνη της η διαδικασία λύσης των προβλημάτων, μπορεί να οδηγήσει τον άνθρωπο να εμβαθύνει και να κατανοήσει παραπάνω αυτές τις γενικές αρχές. Τέλος, με την κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στην εκάστοτε τέχνη, ο εργαζόμενος είναι σε θέση να απελευθερώσει τον εαυτό του και να μην χρειάζεται να ακολουθήσει εντολές αλλά και μπορεί να προσπαθήσει να επιτύχει την ανθρώπινη άνθηση με την επανειλημμένη άσκηση της δεξιότητας (Murphy, 1993).

Σχετικά με την εργασία, ο Αριστοτέλης διέκρινε τις εργασίες που μπορούν να προσφέρουν την ανθρώπινη άνθηση (ευδαιμονία) ή όχι. Με βάση τα παραπάνω, η εργασία για τον Αριστοτέλη είναι η ένωση της σύλληψης και της εκτέλεσης (During, 2003).

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης παραδέχεται, ότι η σύλληψη και η εκτέλεση είναι δύο έννοιες που μπορούν να διαχωριστούν. Ο διαχωρισμός της σύλληψης και της εκτέλεσης είναι εμφανής όταν αυτό που σκέφτεται κάποιος στη συνέχεια εκτελείται από άλλον. Στην πραγματικότητα, ο διαχωρισμός των δύο αυτών εννοιών υπονομεύει την ικανότητα του εργαζομένου να πραγματοποιήσει σύνθετες δεξιότητες και επομένως εμποδίζει την ικανότητά του να μπορεί να ζήσει την εμπειρία της ευημερίας του ανθρώπου (Murphy, 1993).

Παρόλαυτα, η εξειδίκευση δεν είναι ικανή να ανακόψει τις ανθρώπινες δυνατότητες, αλλά να προκαλέσει "ηθική ανησυχία" μόνο όταν απομονώσει την εργασία σε μια μονότονη ρουτίνα που καταπνίγει την ανθρώπινη ικανότητα για σκέψη και τη φαντασία. Μεταγενέστερα, ο Μαρξ θα προσφύγει στην αριστοτελική αρχή σε ότι

αφορά στην κριτική του για το διαχωρισμό της σύλληψης από την εκτέλεση, στο βιομηχανικό τμήμα της εργασίας (Murphy, 1993).

Επιπλέον, ο Αριστοτέλης επιχειρεί να αναλύσει το επιδέξιο σε σχέση με το ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό κάνοντας χρήση της διαφοράς μεταξύ της σκέψης και της δράσης και υποστηρίζει ότι η ουσιαστική διαφορά ενός έμπειρου εργάτη από έναν άπειρο στην συμβολή του έργου του για την ανθρώπινη άνθηση είναι το γεγονός ότι ο πρώτος εργαζόμενος υπακούει τον εαυτό του ως ειδικευμένος εργάτης. Ως εκ τούτου, στην εξειδικευμένη εργασία, ο εργαζόμενος σκέφτεται πρώτα τι θα κάνει, ενώ στην ανειδίκευτη εργασία, ο εργαζόμενος εκτελεί τη σκέψη κάποιου άλλου (Ανδριόπουλος, 2003).

2.5 Εργασία

Ο Αριστοτέλης υποστήριζε σθεναρά το γεγονός ότι η εργασία είναι στο πλαίσιο της τεχνικής και φυσικής αναγκαιότητας, ενώ αντίθετα η δράση είναι στο πλαίσιο της ηθικής ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Πεποίθηση του ήταν ότι η ηθική θα πρέπει να εξετάζεται σε πολλές άλλες πτυχές της οικονομίας καθώς και η κοινωνική διαίρεση της εργασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός ότι, ο Αριστοτέλης δεν θεωρεί την κοινωνική διαίρεση της εργασίας ως τεχνικό μόνο αλλά και πολιτικό ζήτημα. Επιπλέον, η εξειδίκευση του εργατικού δυναμικού αποτελεί κι αυτό πολιτικό ζήτημα λόγω της σημασίας που έχει για την κοινότητα. Το δημοκρατικό ιδεώδες της αστικής τάξης είναι εκείνο στο οποίο συμμετέχει κάθε πολίτης σε ποικίλες λειτουργίες. Κατ' επέκταση, η κοινωνική διαίρεση της εργασίας, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απειλή για την ελευθερία και τη δημοκρατία (Murphy, 1993).

Επίσης, ο Αριστοτέλης πίστευε ότι η παραγωγή είναι καθαρά τεχνική διότι διέκρινε τη δραστηριότητα (ενέργεια) ως πολύτιμη από μόνη της και τη διαδικασία (κίνηση) να επιδιώκεται μόνο για λόγους των αποτελεσμάτων ή των προϊόντων της. Η παραγωγή για τον Αριστοτέλη, έγκειται στο πλαίσιο των διαδικασιών. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης επέκρινε διαδικασίες, όπως η άσκηση μιας τέχνης, πιστεύοντας ότι οι εν λόγω διαδικασίες διεξάγονται έτσι ώστε ο παραγωγός να μπορέσει να έχει στην κατοχή του το τελικό αποτέλεσμα (Murphy, 1993).

Παρόλο που πολλές μορφές παραγωγής επιδιώκονται χάριν του τελικού προϊόντος, αυτό δεν ισχύει πάντοτε. Υπάρχουν πολλές διαδικασίες που οι άνθρωποι παράγουν χωρίς να έχει σημασία το τελικό αποτέλεσμα, όπως για παράδειγμα δεν αποδεικνύουμε ένα θεώρημα στα μαθηματικά για χάριν του θεωρήματος. Επιπλέον, ο Αριστοτέλης δεν κατάφερε να διακρίνει την αξία στον τομέα της μεταποίησης/κατασκευής.

Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι η παραγωγή διέπεται μόνο από τεχνικό λόγο. Και ότι πολλά είδη του καταμερισμού της εργασίας είναι φυσικά και όχι συμβατικά. Θεωρούσε την εργασία ενταγμένη στο πλαίσιο της τεχνικής και φυσικής αναγκαιότητας και την δράση ως ένα πλαίσιο ηθικής ελευθερίας και δικαιοσύνης (Murphy, 1993).

2.6 Χρήμα

Όπως αναφέρει ο Schumpeter (1994), ο Αριστοτέλης ορίζει το χρήμα ως ένα χρήσιμο αγαθό που η ιδιότητα του ως μέταλλο το καθιστούν κατάλληλο για ανταλλαγή. Επιπλέον, είναι αντίθετος και καταδικάζει ηθικά τις πράξεις αποθησαυρισμού και δανεισμού ως όψεις της μη φυσικής λειτουργίας του χρήματος.

Ο Αριστοτέλης θεωρούσε το χρήμα ως ένα μέσο, για την επίτευξη στόχων. Είχε την πεποίθηση ότι οτιδήποτε αγοράζει κάποιος, είναι απαραίτητο να έχει μεγαλύτερη αξία από το ποσό που σπατάλησε, καθώς σε διαφορετική περίπτωση δεν θα το επιζητούσε. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι προϊόν που αγοράζουμε, είναι ικανό να μας προσφέρει με την απόκτηση του, ένα συναίσθημα, που είναι αυτό που εκτιμούμε περισσότερο ακόμα και από το ίδιο το προϊόν.

Παρεχόμενος δε, ότι στην ανώτατη βαθμίδα της ιεράρχησης των αξιών βρίσκεται η ευτυχία, ορισμένη γενικά ως η επιτυχία της ζωής συνολικά ή η εκπλήρωση όλων όσων επιθυμούμε, προσδίδει στο χρήμα τη λειτουργία εκείνη, η οποία επιτρέπει την απόκτηση των μέσων κάνουν δυνατή την επίτευξη μίας ποιοτικά καλής ζωής (Schumpeter, 1994).

Αντιστρέφοντας τα παραπάνω, ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι σε περίπτωση που η ποιότητα της ζωής πάψει να αποτελεί το μέτρο της ευτυχίας, τότε δεν υπάρχουν

πλέον όρια στην επιθυμία απόκτησης του χρήματος. Ο λόγος που τον οδηγεί σε αυτή την παραδοχή, είναι το γεγονός ότι αριθμοί είναι εκ φύσεως άπειροι οπότε, αναγόμενοι στην ανώτατη βαθμίδα της ιεραρχίας των αξιών, μέσω της μετάλλαξης τους δηλαδή από μέσο σε αυτοσκοπό, δεν επιτρέπουν ποτέ την εκπλήρωση του στόχου.

Ο άνθρωπος κατά τον Αριστοτέλη είναι ικανός να υποπέσει στην παγίδα να πιστέψει ότι όσα χρήματα και αν έχει, μπορεί να αποκτήσει περισσότερα. Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι ο μεγαλύτερος εχθρός της ευτυχίας είναι η απληστία(Schumpeter, 1994).

2.7 Ιδιοκτησία

Ο Αριστοτέλης παρουσιάζει την ιδιοκτησία ως κινητήριο δύναμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αυτό το στηρίζει στην πεποίθηση ότι ο άνθρωπος δεν πρόκειται να ενδιαφερθεί για οτιδήποτε αν δεν είναι ή πρόκειται να γίνει δικό του. Επιπλέον, η ιδιοκτησία ταυτίζεται με αυτό τον τρόπο με την έννοια του συμφέροντος, πράγμα που σημαίνει ότι υποδαυλίζει την έννοια της ευθύνης (Παπαδής, 2006).

Η πορεία της ιστορίας αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος, είναι πολύ επιρρεπής στον πειρασμό της ιδιοκτησίας. Έτσι, εκείνοι οι οποίοι δεν συναινούν στο να τσαλαπατήσουν τους άλλους για να κερδίσουν παραπάνω, είναι αυτοί που ονομάζονται ηθικοί, τίμιοι, ευσυνείδητοι και έντιμοι.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ακόμα κι αυτοί που κατά τον Αριστοτέλη έχουν την ηθική αρετή, δηλαδή καταφέρνουν να επιβάλλονται στο αίσθημα του ατομικού ωφελιμισμού αναγνωρίζοντας τα δικαιώματα των άλλων παρουσιάζονται εντελώς απρόθυμοι να παραχωρήσουν την περιουσία τους και δεν πρόκειται να μείνουν απαθείς αν κάποιος προσπαθήσει να την καταχραστεί. Άρα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, οι ηθικές αρχές δε σημαίνει ότι αναιρούν το αίσθημα της ιδιοκτησίας.

Ο Αριστοτέλης το εντάσσει στα γενικότερα πλαίσια της παιδείας, υποστηρίζοντας ότι η σωστή και διαρκής παιδεία θα ωθήσει τους ανθρώπους στην ηθική αρετή διαμορφώνοντας το χαρακτήρα τους. Παρόλαυτα δεν εντάσσει το θέμα της

κοινοκτημοσύνης μέσα στο διαμορφωτικό πρόγραμμα της παιδείας καθώς δεν υποστηρίζει ότι η παιδεία πρέπει να ωθήσει τους νέους στην άρνηση της ιδιοκτησίας (Παπαδής, 2006).

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η ιδιοκτησία θα μπορούσε να είναι η κινητήριος δύναμη της ανθρώπινης δράσης. Υποστηρίζει επίσης ότι σε απόλυτη ταύτιση με την ανθρώπινη φύση, η ιδιοκτησία αποτελεί προέκταση του εγωισμού και ο εγωισμός της αυτοσυντήρησης, καθώς θεωρείται ότι αν ο άνθρωπος δεν είχε εγωισμό, ενδεχομένως δε θα επιβίωνε. Αυτό που διαχωρίζει τον κάθε άνθρωπο από τους υπόλοιπους είναι τα όρια της ατομικότητας. Αυτά λοιπόν τα προσωπικά όρια δεν γίνονται αντιληπτά μόνο μέσα από την αξιοπρέπεια, την δικαιοσύνη και την ισότητα, αλλά και μέσα από την έννοια του προσωπικού χώρου (Παπαδής, 2006).

Για τον Αριστοτέλη ο πλούτος οφείλει να έχει όρια όχι μόνο ως μέτρο για την απληστία αλλά και για να διασφαλιστεί μια πιο δίκαιη κατανομή των αγαθών και κατ' επέκταση της ιδιοκτησίας. Ερμηνεύοντας τον Αριστοτέλη, αντιλαμβάνεται κανείς ότι όπως πιστεύει η ιδιοκτησία δεν πρέπει καθόλου να λειτουργεί με αυστηρότητα ή με επίδειξη ή με επιβολή προς τους άλλους.

Ο Αριστοτέλης εισάγει τον όρο κοινή χρήση της ατομικής περιουσίας, εννοώντας κάποια από τα στοιχεία της περιουσίας του κάθε ανθρώπου να μπορούν να χρησιμοποιηθούν και από άλλους όπως είχε εφαρμοστεί σε ορισμένες πολιτείες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι στη Λακωνία κάθε πολίτης μπορούσε να χρησιμοποιεί τους δούλους του άλλου, τα άλογα και τους σκύλους, και αν χρειαστεί προμήθειες να χρησιμοποιεί τα προϊόντα των αγρών κτλ.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι η ιδιοκτησία είναι απαραίτητη ως μέτρο όχι μόνο ως προς το μέγεθός της, αλλά και ως προς τη χρήση της. Όλες αυτές οι απόψεις που εξέφραζε ο Αριστοτέλης είχαν ως σκοπό να διασφαλίσουν την κοινωνική αρμονία επιδιώκοντας τη μεσότητα (Παπαδής, 2006) .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΜΑΡΞ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΟΥ ΘΕΩΡΙΑ

3.1 Η ζωή του Μαρξ

Ο Καρλ Μαρξ γεννήθηκε στις 5 Μαΐου του 1818 στην πόλη Τρηρ της Γερμανίας και πέθανε εξόριστος στο Λονδίνο το Μάρτιο του 1883. Ο πατέρας του Μαρξ υπήρξε σημαντικός δικηγόρος. Ο Μαρξ ακολούθησε σπουδές φιλοσοφίας ενώ η διδακτορική του διατριβή πραγματεύονταν την σύγκριση των αρχαίων φιλόσοφων του υλισμού, δηλαδή του Δημόκριτου και του Επίκουρου.

Μετά το τέλος των σπουδών του, μετακόμισε στο Παρίσι, το 1843, όπου και απέκτησε τριβή με τις βρετανικές οικονομικές θεωρίες και τις θεωρίες των πρώιμων Γάλλων σοσιαλιστών.

Κατά την διάρκεια των σπουδών του στο Βερολίνο, ο Μαρξ ανέπτυξε το ενδιαφέρον του για την φιλοσοφία και μάλιστα εντάχθηκε σε ένα κύκλο φοιτητών και καθηγητών, νέων σε ηλικία που ήταν γνωστοί ως «Οι νέοι (αριστεροί) Χεγκελιανοί». Σαν στόχο τους είχαν την αναζήτηση της σύνδεσης ανάμεσα στην μετα-αριστοτελική και την μετα-Χεγκελιανή φιλοσοφία (Λένιν, 1918).

Να σημειωθεί ότι όσο ο Χέγκελ ήταν εν ζωή, αποτελούσε σημαντική προσωπικότητα τόσο στην ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και στην Γερμανία γενικότερα. Με τον θάνατο του, το 1831, οι δεξιοί Χεγκελιανοί που θεωρούνταν και οι παραδοσιακοί συνεχιστές του παραμένοντας στον ακαδημαϊκό χώρο διακήρυτταν ότι η σειρά των ιστορικών διαλόγων είχε ολοκληρωθεί και πως η πρωσική κοινωνία που είχε διαμορφωθεί την εποχή εκείνη ήταν η εκπλήρωση των μέχρι τότε κοινωνικών συστημάτων, με εύρωστο σύστημα κοινωνικής πρόνοιας, καλά πανεπιστήμια, ανεπτυγμένη βιομηχανία και χαμηλή ανεργία.

Από την άλλη, οι νέοι Χεγκελιανοί που θεωρούνταν η αριστερή πτέρυγα, μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο Μαρξ, υποστήριζαν πως η κοινωνία είχε ακόμη πολλές προκλήσεις να αντιμετωπίσει και πολλά προβλήματα να λύσει μια και ζητήματα όπως η φτώχεια, ο κυβερνητικός έλεγχος, η λογοκρισία, και διακρίσεις σε βάρος των αλλόθρησκων δεν είχαν αντιμετωπιστεί (Λένιν, 1918).

Ο Μαρξ ασκούσε το επάγγελμα του δημοσιογράφου όπως επίσης ήταν εκδότης επαναστατικών εντύπων για τα οποία συχνά είχε κατηγορηθεί ότι υποκινούσε τα

πλήθη να στασιάζουν. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, χώρες όπως η Γαλλία, η Γερμανία, το Βέλγιο και η Ελβετία να αρνούνται να τον δεχτούν.

Αρχικά τον απέλασε η Γαλλία, το 1845, ενώ το 1848 απελάθηκε από το Βέλγιο, χώρα στην οποία συνέγραψε το 1848 το Κομμουνιστικό Μανιφέστο με τον Έγκελς. Μάξι εργάστηκαν για την ανάπτυξη της θεωρίας του επαναστατικού προλεταριακού σοσιαλισμού ή διαφορετικά του κομμουνισμού (Λένιν, 1918).

Στην συνέχεια απελάθηκε από την Πρωσία το 1849 και μετέβη στο Λονδίνο όπου έζησε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του. Εκεί συνέγραψε τα σημαντικότερα έργα του Κριτική της πολιτικής οικονομίας, το 1859 και το Κεφάλαιο, το 1867.

Αυτά είναι και τα έργα στα οποία ο Μαρξ αναλύει με κριτική σκέψη τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και θεμελιώνει το λεγόμενο επιστημονικό σοσιαλισμό, ο οποίος αποτέλεσε τον Μαρξισμό αργότερα. Αποτελέσματα αυτής της ιδεολογίας είναι και τα πρώτα σοσιαλδημοκρατικά αρχικά και αργότερα τα κομμουνιστικά κινήματα.

Πρώτος ο Μαρξ άσκησε σημαντική κριτική στον καπιταλισμό, με βάση τον πολιτικό και κοινωνικό προβληματισμό και όχι στηριζόμενος σε ηθικά επιχειρήματα. Ο Μαρξ πρώτος διέκρινε την υλική δύναμη της βιομηχανικής επανάστασης. Ο Μαρξ θεωρούσε την βιομηχανική επανάσταση σταθμό για την ενεργοποίηση του καπιταλισμού ως δύναμη που θα μπορούσε να εξαλείψει αρχικά τις στερήσεις και τη φτώχεια των ανθρώπων, για να οδηγήσει αργότερα στην αυτοκαταστροφή του, κάνοντας τους ανθρώπους να περάσουν σε διαφορετικό σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, το σοσιαλισμό (Λένιν, 1918).

3.2 Η οικονομική διδασκαλία του Μαρξ

3.2.1 Η έννοια της Αξίας

Για τον Μαρξ το εμπόρευμα είναι αφενός ένα πράγμα που ικανοποιεί οποιαδήποτε ανθρώπινη ανάγκη και αφετέρου, ένα πράγμα που ανταλλάσσεται με άλλο πράγμα. Η ωφελιμότητα λοιπόν ενός αντικειμένου είναι που ορίζει και την αξία χρήσης του.

Η ανταλλακτική αξία ενός προϊόντος λοιπόν είναι η αναλογία που ορισμένος αριθμός από αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσεται με ορισμένο αριθμό από αξίες χρήσης

άλλου είδους. Από την καθημερινότητα προκύπτει ότι το πλήθος των ανταλλαγών εξισώνουν κάθε λογής αξίες χρήσης, όσο διαφορετικές αλλά και μη συγκρίσιμες μπορεί να είναι μεταξύ τους.

Το κοινό χαρακτηριστικό τους στοιχείο είναι το γεγονός ότι αποτελούν προϊόντα εργασίας. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι με το να ανταλλάσσουν οι άνθρωποι τα προϊόντα εξισώνουν κατά κάποιο τρόπο τα πιο διαφορετικά είδη εργασίας. Άρα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η παραγωγή εμπορευμάτων αποτελεί ένα σύμπλεγμα κοινωνικών σχέσεων, στο οποίο κάθε παραγωγός δημιουργεί τα προϊόντα του ανεξάρτητα (κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας) αλλά η πράξη της ανταλλαγής εξισώνει τα προϊόντα αυτά.

Επομένως, το κοινό στοιχείο των εμπορευμάτων δεν είναι μια συγκεκριμένη εργασία ενός συγκεκριμένου κλάδου παραγωγής ή ενός ορισμένου είδους, αλλά η ανθρώπινη εργασία γενικότερα. Ο Μαρξ πίστευε πως η συνολική εργατική δύναμη της εκάστοτε κοινωνίας, η οποία εκφράζεται μέσω του αθροίσματος των αξιών όλων των εμπορευμάτων, είναι μια και η ίδια ανθρώπινη εργατική δύναμη η οποία αποδεικνύεται μέσα από δισεκατομμύρια ανταλλαγές.

Επιπλέον, το μέγεθος της αξίας ορίζεται ως: *η ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας ή από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή ενός δοσμένου εμπορεύματος, μιας δοσμένης αξίας χρήσης* (Κ Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμ. Ι).

Ο Μαρξ, μετά την ανάλυση του διπλού χαρακτήρα της εργασίας μέσω των εμπορευμάτων, συνεχίζει με την ανάλυση της μορφής της αξίας και του χρήματος. Ο Μαρξ επιχειρεί να μελετήσει την προέλευση της χρηματικής μορφής της αξίας, της εξέλιξης της ανταλλαγής, έχοντας ως αφετηρία τις μεμονωμένες, τυχαίες πράξεις ανταλλαγής.

Ο Μαρξ υποστηρίζει ότι το χρήμα, ως το ανώτατο προϊόν εξέλιξης της ανταλλαγής και της εμπορευματικής παραγωγής, εξαφανίζει τον κοινωνικό χαρακτήρα των ατομικών εργασιών, την κοινωνική σύνδεση ανάμεσα στους χωριστούς παραγωγούς που ενώνονται μέσω της αγοράς.

Στα πρώτα κεφάλαια του Κεφαλαίου, ο Μαρξ παρουσιάζει με ιδιαίτερη λεπτομέρεια την ανάλυση του για τις διάφορες λειτουργίες του χρήματος. Πιο συγκεκριμένα: «*Το χρήμα προϋποθέτει ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης της εμπορευματικής ανταλλαγής. Οι διάφορες μορφές του χρήματος—απλό εμπορευματικό ισοδύναμο ή μέσο κυκλοφορίας ή μέσο πληρωμής, θησαυρός και παγκόσμιο χρήμα—δείχνουν, ανάλογα με τη διαφορετική έκταση της εφαρμογής της μιας ή της άλλης λειτουργίας, ανάλογα με τη σχετική επικράτηση μιας απ' αυτές, πολύ διαφορετικές βαθμίδες της κοινωνικής διαδικασίας της παραγωγής*» (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ. Ι).

3.2.2 Η έννοια της Υπεραξίας

Ο Μαρξ υποστήριζε ότι σε κάθε βαθμίδα ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο.

Ο τύπος της εμπορευματικής κυκλοφορίας του Μαρξ είναι:

E (εμπόρευμα)—X (χρήμα) — E (εμπόρευμα)

δηλαδή πώληση ενός εμπορεύματος για την αγορά άλλου.

Ο τύπος του κεφαλαίου είναι:

X—E—X

δηλαδή αγορά για πώληση με κέρδος.

Υπεραξία κατά τον Μαρξ είναι η αύξηση της αρχικής αξίας του χρήματος που μπαίνει στην κυκλοφορία. Η αύξηση λοιπόν αυτή στο καπιταλιστικό σύστημα μετατρέπει το χρήμα σε κεφάλαιο και αποτελεί μια ιδιαίτερη, ιστορικά καθορισμένη, κοινωνική σχέση παραγωγής. Η υπεραξία δεν δύναται να προέλθει από την εμπορευματική κυκλοφορία, καθώς λόγω της ανταλλαγής ισοδύναμων, δεν είναι δυνατόν να προκύψει ούτε και από την προσαύξηση της τιμής, καθώς οι αμοιβαίες ζημιές και κέρδη αγοραστών και πωλητών θα ισοσκελίζονταν.

Στην συγκεκριμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με ένα μαζικό και όχι ατομικό, μέσο και κοινωνικό φαινόμενο. Προκειμένου να αποκτήσει υπεραξία, «ο κάτοχος χρημάτων πρέπει να βρει στην αγορά ένα εμπόρευμα, που η ίδια η αξία χρήσης του θα έχει το ιδιόμορφο γνώρισμα να είναι πηγή αξίας» (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ. Ι).

Η ανθρώπινη εργατική δύναμη θεωρείται ως ένα τέτοιο εμπόρευμα, καθώς η χρήση της εργατικής δύναμης είναι η εργασία και κατ' επέκταση η εργασία δημιουργεί αξία. Οποιος κατέχει χρήμα είναι σε θέση να αγοράσει την εργατική δύναμη στην αξία της. Η εν λόγω αξία καθορίζεται όπως και η αξία κάθε άλλου εμπορεύματος, από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που χρειάζεται για την παραγωγή της, δηλαδή από την αξία της συντήρησης του εργάτη και της οικογένειάς του.

Εκείνος που κατέχει το χρήμα, αφού αγοράσει την εργατική δύναμη, δικαιούται να τον «χρησιμοποιήσει», δηλαδή να τον υποχρεώσει να δουλέψει ολόκληρη μέρα (πχ 12 ώρες). Ωστόσο ο εκάστοτε εργάτης μέσα στον αναγκαίο χρόνο εργασίας (6 ώρες), έχει ήδη δημιουργήσει προϊόν που καλύπτει τα έξοδα συντήρησής του, ενώ στις υπόλοιπες 6 ώρες που είναι ο πρόσθετος χρόνος εργασίας δημιουργεί ένα «υπερπροϊόν» ή αλλιώς την υπεραξία που δεν του πληρώνει ο ιδιοκτήτης του χρήματος.

Επομένως με βάση τα παραπάνω το κεφάλαιο μπορεί να διακριθεί:

- Στο σταθερό κεφάλαιο, που είναι εκείνο που ξοδεύεται για τα μέσα παραγωγής όπως οι μηχανές, τα εργαλεία και οι πρώτες ύλες. Η αξία του σταθερού κεφαλαίου μεταβιβάζεται απευθείας ή τμηματικά στο έτοιμο προϊόν
- Στο μεταβλητό κεφάλαιο που είναι εκείνο που δαπανάται για την εργατική δύναμη. Η αξία του μεταβλητού κεφαλαίου δεν μένει αμετάβλητη καθώς αυξάνει μέσα στη διαδικασία της εργασίας, δημιουργώντας την υπεραξία.

Έτσι λοιπόν για να εκφράσουμε το βαθμό εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο, είναι απαραίτητη η σύγκριση της υπεραξίας με το μεταβλητό κεφάλαιο.

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη γέννηση του κεφαλαίου είναι:

- Η συσσώρευση ενός ορισμένου χρηματικού ποσού στα χέρια μερικών ατόμων σε συνθήκες ενός σχετικά υψηλού επιπέδου ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής
- Η ύπαρξη εργάτη «ελεύθερου» είτε από πάσης φύσεως εμπόδια ή περιορισμούς στην πώληση της εργατικής του δύναμης είτε από κάθε παράγοντα που θα μπορούσε να εμποδίσει την πώληση της εργατικής του δύναμης πχ σπίτι οικογένεια κτλ. (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ. Ι)

Η αύξηση της υπεραξίας μπορεί να συντελεστεί με δύο μεθόδους :

Ä Μέσω της παράτασης της εργάσιμης μέρας- απόλυτη υπεραξία

Ä Μέσω του περιορισμού της αναγκαίας εργάσιμης μέρας- σχετική υπεραξία

Με την ανάλυση της έννοιας της απόλυτης υπεραξίας, ο Μαρξ σκιαγραφεί την πάλη και τον αγώνα της εργατικής τάξης με σκοπό τον περιορισμό της εργάσιμης μέρας και της επέμβασης της κρατικής εξουσίας με σκοπό την παράταση της εργάσιμης μέρας.

Κατά την ανάλυση του Μαρξ, της σχετικής υπεραξίας, προχωρά στην έρευνα τριών βασικών ιστορικών σταδίων αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας από τον καπιταλισμό:

Θ Τον απλό συνεταιρισμό

Θ Τον καταμερισμό της εργασίας

Θ Τις μηχανές και τη μεγάλη βιομηχανία.

Με το όρο ανάλυση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, εννοείται η μετατροπής ενός μέρους της υπεραξίας σε κεφάλαιο και της χρησιμοποίησής αυτού του μέρους όχι για τις ατομικές ανάγκες και τις ιδιοτροπίες του καπιταλιστή, αλλά για νέα παραγωγή. Από την ανάλυση που έκανε στην έννοια ο Μαρξ προέκυψε ότι κατά λανθασμένο τρόπο όλη η προηγούμενη κλασική πολιτική οικονομία είχε αποδεχτεί το γεγονός ότι όλη η υπεραξία, μέσω της μετατροπής της σε κεφάλαιο, μεταβιβάζεται στο μεταβλητό κεφάλαιο.

Κατά τον Μαρξ όμως η υπεραξία αυτή διαιρείται σε μέσα παραγωγής συν μεταβλητό κεφάλαιο. Μείζονος σημασίας στην πορεία εξέλιξης του καπιταλισμού και της μετατροπής του σε σοσιαλισμό κατέχει το γεγονός ότι το μέρος του σταθερού κεφαλαίου αυξάνεται με πιο γρήγορο ρυθμό από ότι το μέρος του μεταβλητού κεφαλαίου (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ. Ι).

Αποτέλεσμα της συσσώρευσης του κεφαλαίου, ήταν η γρηγορότερη εκτόπιση των εργατών από τις μηχανές και η δημιουργία από την μια του πλούτου και από τη άλλη της αθλιότητας που γέννησαν τον «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό», το «σχετικό

πλεόνασμα» εργατών ή αλλιώς τον «καπιταλιστικό υπερπληθυσμό», που παρουσιάζεται σε διάφορες μορφές και παρέχει τη δυνατότητα στο κεφάλαιο να διευρύνει ταχύτατα την παραγωγή.

Η δυνατότητα σε συνδυασμό με τις πιστώσεις και τη συσσώρευση του κεφαλαίου σε μέσα παραγωγής μας βοηθά να κατανοήσουμε τις κρίσεις υπερπαραγωγής, που παρουσιάζονται στις καπιταλιστικές κοινωνίες με περιοδικό τρόπο κάθε 10 χρόνια περίπου και έπειτα σε πιο μακρόχρονα και λιγότερο καθορισμένα χρονικά διαστήματα. Από το είδος συσσώρευσης που παρουσιάστηκε παραπάνω θα πρέπει να διαχωρίσουμε την έννοια της επονομαζόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης, που είναι: *η βίαιη απόσπαση του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, το διώξιμο των αγροτών από τη γη, την κλοπή της κοινοτικής γης, το σύστημα των αποικιών και των κρατικών χρεών, των προστατευτικών δασμών κτλ.*

Ο Μαρξ χαρακτηρίζει, την τάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης ως εξής: *«Η απαλλοτρίωση των άμεσων παραγωγών συντελείται με τον πιο αμείλικτο βανδαλισμό και με κίνητρο τα πιο άνομα, τα πιο βρωμερά, τα πιο μικροπρεπή μισητά πάθη. Η ατομική ιδιοκτησία, που αποκτήθηκε με τη δουλειά του ιδιοκτήτη»* (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ. Ι).

Στον τόμο ΙΙ του Κεφαλαίου, ο Μαρξ παρουσιάζει την ανάλυση της αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολό του. Ο Μαρξ το θεωρεί ως ένα μαζικό φαινόμενο που επηρεάζει την οικονομία συνολικά. Πιο αναλυτικά, ο Μαρξ χωρίζει την κοινωνική παραγωγή σε δυο μεγάλες υποομάδες:

- ✓ Την παραγωγή μέσων παραγωγής
- ✓ Την παραγωγή ειδών κατανάλωσης

Επιπλέον, εξετάζει με λεπτομέρεια και κάνοντας χρήση αριθμητικών παραδειγμάτων, την κυκλοφορία όλου του κοινωνικού κεφαλαίου στο σύνολό του, τόσο κατά την αναπαραγωγή με τις προηγούμενες διαστάσεις, όσο και κατά τη συσσώρευση (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ.ΙΙ).

Ο σχηματισμός του μέσου ποσοστού κέρδους με βάση το νόμο της αξίας αναλύεται στον ΙΙΙ τόμο του Κεφαλαίου. Ο μεγάλη προσφορά του Μαρξ στο θέμα αυτό έγκειται στο γεγονός ότι κάνει ανάλυση από την σκοπιά μαζικών οικονομικών φαινομένων,

του συνόλου της κοινωνικής οικονομίας και όχι από την σκοπιά ξεχωριστών περιπτώσεων ή της εξωτερικής όψης του συναγωνισμού.

Αρχικά γίνεται η ανάλυση της προέλευσης της υπεραξίας και στην συνέχεια προβαίνει στον διαχωρισμό της σε κέρδος, τόκο και γαιοπρόσοδο.

Κέρδος είναι η σχέση της υπεραξίας προς το σύνολο του κεφαλαίου που έχει τοποθετηθεί στην επιχείρηση. Ένα κεφάλαιο που χαρακτηρίζεται από υπεροχή του σταθερού κεφαλαίου απέναντι στο μεταβλητό, δίνει ποσοστό κέρδους κάτω από το μέσο όρο. Αντίθετα, ένα κεφάλαιο όπου το σταθερό κεφάλαιο υπολείπεται του μεταβλητού, δίνει ποσοστό κέρδους πάνω από το μέσο όρο.

Ο συναγωνισμός των κεφαλαίων και η απρόσκοπτη μετάβαση τους από τον ένα κλάδο στον άλλο, οδηγεί και στις δυο περιπτώσεις στο μέσο ποσοστό κέρδους. Επιπλέον, το άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων μιας κοινωνίας συμπίπτει κατά τον Μαρξ, με το άθροισμα των τιμών των εμπορευμάτων, σε κάθε όμως επιχείρηση και σε κάθε κλάδο παραγωγής τα εμπορεύματα, με την επίδραση του συναγωνισμού, δεν πωλούνται σύμφωνα με την αξία τους, αλλά με βάση τις τιμές παραγωγής οι οποίες είναι ίσες με το κεφάλαιο που ξοδεύτηκε συν το μέσο κέρδος.

Ο Μαρξ κατάφερε να ερμηνεύσει πλήρως την απόκλιση των τιμών από τις αξίες και την εξίσωση των κερδών και εξηγήθηκε βασισμένος στον νόμο της αξίας, καθώς το άθροισμα των αξιών όλων των εμπορευμάτων συμπίπτει με το άθροισμα των τιμών. Παρόλαυτα, η αναγωγή της αξίας σε τιμές γίνεται με πολύ περίπλοκο τρόπο, καθώς όπως περιγράφει ο Μαρξ : *«Είναι εντελώς φυσικό ότι σε μια κοινωνία σκόρπιων εμπορευματοπαραγωγών, που συνδέονται μόνο μέσω της αγοράς η νομοτέλεια δεν μπορεί να εκδηλώνεται παρά μόνο σαν μέση, κοινωνική, μαζική νομοτέλεια, με την αλληλοαπόσβεση των ατομικών αποκλίσεων προς τη μια ή την άλλη πλευρά»* (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ.ΙΙΙ).

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας συνδέεται με πιο γρήγορη αύξηση του σταθερού κεφαλαίου συγκρινόμενο με το μεταβλητό, πράγμα που σημαίνει ότι επειδή η υπεραξία είναι συνάρτηση μονάχα του μεταβλητού κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους έχει πτωτική τάση. Ο Μαρξ αναφέρεται αναλυτικά σε αυτή την τάση καθώς και μια σειρά γεγονότων που την καλύπτουν ή που αντιδρούν σε αυτήν.

Σύμφωνα με την θεωρία της γαιοπροσόδου, ισχύει ότι: «η επιφάνεια της γης στις καπιταλιστικές χώρες κατέχεται όλη από χωριστούς ιδιοκτήτες και είναι περιορισμένη, η τιμή παραγωγής των γεωργικών προϊόντων καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής όχι στο μέσο έδαφος, αλλά στο χειρότερο έδαφος, όχι με βάση τις μέσες συνθήκες, αλλά με βάση τις χειρότερες συνθήκες που τα προϊόντα μεταφέρονται στην αγορά. Η διαφορά ανάμεσα σε αυτή την τιμή και την τιμή παραγωγής στα καλύτερα εδάφη ή τα εδάφη που χαρακτηρίζονται από καλύτερες συνθήκες, δίνει τη διαφορική γαιοπρόσοδο».

Μέσω της λεπτομερούς ανάλυσης του Μαρξ, που βασίστηκε στην διαφορά της γονιμότητας των διαφόρων εδαφών γης και από τη διαφορά στο μέγεθος των κεφαλαίων που τοποθετούνται στη γη, αποκατέστησε τη λάθος άποψη, η οποία υποστήριζε ότι η διαφορετική γαιοπρόσοδος προκύπτει μόνο κατά το διαδοχικό πέρασμα από τα καλύτερα εδάφη στα χειρότερα (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ.ΙΙΙ).

3.3 Ο Σοσιαλισμός

Όπως υποστήριζε ο Μαρξ, είναι αναπόφευκτος ο μετασχηματισμός της καπιταλιστικής κοινωνίας σε σοσιαλιστική με βάση τον οικονομικό νόμο κίνησης της σύγχρονης κοινωνίας. Επίσης θεωρούσε ότι η διαπαιδαγώγηση του προλεταριάτου από τον ίδιο τον καπιταλισμό αποτελεί τον πνευματικό και ηθικό κινητήρα και τον φυσιολογικό εκτελεστή της μετατροπής αυτής.

Έτσι λοιπόν, ο συνεχής και πολυμορφικός αγώνας του ενάντια στην αστική τάξη, μετατρέπεται μοιραία σε πολιτικό αγώνα, ο οποίος αποσκοπεί στην κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο. Όπως είναι φυσικό, η κοινωνικοποίηση της παραγωγής οδηγεί αναπόφευκτα στο πέρασμα των μέσων παραγωγής στην ιδιοκτησία της κοινωνίας.

Σαν συνέπειες αυτής της μετάβασης, αναγνωρίζονται:

- ✓ Η μεγάλη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας
- ✓ Ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας

- ✓ Η αντικατάσταση των υπολειμμάτων, των ερειπίων της μικρής πρωτόγονης, κομματιασμένης παραγωγής με τη συλλογική τελειοποιημένη

Συνεχίζοντας, να αναφέρουμε ότι ο καπιταλισμός θεωρείται ότι ανακόπτει οριστικά τη σύνδεση μεταξύ της γεωργίας και της βιομηχανίας. Παράλληλα, με την ανάπτυξη του, το καπιταλιστικό σύστημα προετοιμάζει νέα στοιχεία αυτής της σύνδεσης, δηλαδή της συνένωσης της βιομηχανίας με τη γεωργία, αλλά βασισμένη στη συνειδητή χρήση της επιστήμης και του συνδυασμού της συλλογικής εργασίας. Επίσης, οι νέες μορφές του σύγχρονου καπιταλισμού παρουσιάζουν και προσπαθούν να δημιουργήσουν συνείδηση για μια νέα μορφή οικογένειας, νέες συνθήκες για τη θέση της γυναίκας και τη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς σε θέματα όπως η γυναικεία και η παιδική εργασία, η αποσύνθεση του τύπου της πατριαρχικής οικογένειας.

Ωστόσο, η νέα μορφή της βιομηχανίας μέσω του ρόλου που παραχωρεί στις γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά δημιουργεί μια καινούργια οικονομική βάση και μια ανώτερη μορφή οικογένειας αλλά και διαφορετική μορφή σχέσεων μεταξύ των φύλων.

Καταλήγουμε λοιπόν ότι η συγκρότηση συνδυασμένου εργατικού προσωπικού, ανεξάρτητα από το φύλο και την ηλικία παρόλο που έχει την καπιταλιστική μορφή, στην οποία ο εκάστοτε εργάτης υπάρχει για τη διαδικασία παραγωγής, θα μετατραπεί αναπόφευκτα, κάτω από τις αντίστοιχες συνθήκες, σε πηγή ανθρωπιστικής εξέλιξης. (Μαρξ, Κεφάλαιο, τ. Ι).

3.4 Βάση και εποικοδόμημα

Όπως αναφέρει ο Μαρξ κάθε κοινωνική πραγματικότητα ορίζεται από τρεις παράγοντες:

- Την οικονομική της βάση
- Το ιδεολογικό της εποικοδόμημα
- Τον τρόπο που αυτά συνδέονται μεταξύ τους

Μπορεί εξ ορισμού να μην είναι αυτό απόλυτα σαφές όμως τα βασικό στοιχείο είναι ότι η οικονομική βάση περιλαμβάνει τα υλικά στοιχεία του πολιτισμού της εκάστοτε κοινωνίας που είναι:

Ä Ο τρόπο παραγωγής

Ä Τα τεχνικά μέσα

Ä Η τεχνογνωσία

Ä Οι παραγωγικές δυνάμεις.

Από την άλλη, το ιδεολογικό εποικοδόμημα περιλαμβάνει τον ιδεολογικό, νομικό και πολιτικό μηχανισμό πάνω στον οποίο στηρίζεται η οικονομική βάση της κάθε κοινωνίας (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Σημαντικό στοιχείο στην σύνδεση αυτών των δύο παραγόντων είναι οι σχέσεις παραγωγής. Αξίζει να αναφερθεί το συγκεκριμένο απόσπασμα από την Γερμανική ιδεολογία του Μαρξ, όπου ο συγγραφέας αναφέρεται στο συγκεκριμένο λέγοντας:

«Στην κοινωνική παραγωγή της ύπαρξής τους οι άνθρωποι συνάπτουν σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες και ανεξάρτητες από τη θέλησή τους. Οι παραγωγικές αυτές σχέσεις αντιστοιχούν σε ένα δεδομένο επίπεδο της ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Το σύνολο των σχέσεων αυτών σχηματίζει την οικονομική δομή της κοινωνίας, το πραγματικό θεμέλιο πάνω στο οποίο υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό οικοδόμημα και στο οποίο αντιστοιχούν καθορισμένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της κοινωνικής ζωής διέπει γενικά την ανάπτυξη της κοινωνικής πολιτικής και πνευματικής ζωής. Δεν καθορίζει η συνείδηση των ανθρώπων την ύπαρξή τους, παρά αντίθετα η κοινωνική τους ύπαρξη είναι εκείνη που καθορίζει τη συνείδησή τους. Σε έναν βαθμό της ανάπτυξής τους οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε σύγκρουση με τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις ή με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, μέσα στους κόλπους των οποίων κινούνταν ως τότε και οι οποίες είναι απλώς η νομική τους έκφραση. Οι συνθήκες αυτές, που χθες ακόμη αποτελούσαν μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μετατρέπονται τώρα σε σοβαρά εμπόδια. Τότε αρχίζει μια περίοδος κοινωνικής επανάστασης. Η αλλαγή στα οικονομικά θεμέλια συνοδεύεται από μια λιγότερο ή περισσότερο γρήγορη ανατροπή του τεράστιου αυτού οικοδομήματος. Μελετώντας τις ανατροπές αυτές, πρέπει να

διακρίνουμε πάντοτε δύο τάξεις πραγμάτων. Υπάρχει η υλική ανατροπή των όρων οικονομικής παραγωγής. Αυτή διαπιστώνεται με την αυστηρότητα των φυσικών επιστημών. Υπάρχουν όμως και οι νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, καλλιτεχνικές και φιλοσοφικές μορφές, δηλαδή οι ιδεολογικές μορφές, μέσω των οποίων οι άνθρωποι συνειδητοποιούν την σύγκρουση αυτή και την ωθούν στα άκρα» (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Όπως είναι εμφανές από τα παραπάνω, ο Μαρξ προκρίνει την οικονομική βάση, την οποία και θεωρεί ιδιαίτερα σημαντική και καθοριστική για τη διαμόρφωση των παραγωγικών σχέσεων και του ιδεολογικού εποικοδομήματος.

Η πιο σημαντική τοποθέτηση του Μαρξ για το εποικοδόμημα περιλαμβάνει την άποψη ότι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας είναι σε κάθε εποχή και η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «*Η τάξη που έχει στη διάθεσή της τα μέσα της υλικής παραγωγής, διαθέτει ταυτόχρονα τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, έτσι ώστε, μιλώντας γενικά, οι ιδέες αυτών που δεν έχουν τα μέσα της πνευματικής παραγωγής, υποτάσσονται σε αυτά. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτα άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, είναι οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις που συλλαμβάνονται σαν ιδέες, άρα είναι η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, επομένως οι ιδέες της κυριαρχίας της. Αν τώρα, εξετάζοντας την πορεία της ιστορίας, αποσπάμε τις ιδέες της κυρίαρχης τάξης από την ίδια την κυρίαρχη τάξη και τους αποδίδουμε μια ανεξάρτητη ύπαρξη, αν περιοριζόμαστε να λέμε ότι αυτές ή εκείνες οι ιδέες ήταν κυρίαρχες σε μια δεδομένη εποχή, χωρίς να σκοτιζόμαστε για τους όρους παραγωγής και τους παραγωγούς αυτών των ιδεών, αν έτσι αγνοούμε τα άτομα και τις παγκόσμιες συνθήκες που αποτελούν την πηγή αυτών των ιδεών, μπορούμε λόγου χάρη να πούμε ότι την εποχή που η αριστοκρατία ήταν κυρίαρχη, κυριαρχούσαν οι έννοιες τιμή, αφοσίωση κτλ, και την περίοδο της κυριαρχίας της αστικής τάξης κυριαρχούν οι έννοιες ελευθερία, ισότητα κτλ..*» (Μαρξ, Γερμανική ιδεολογία)

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, το εποικοδόμημα για τον Μαρξ, αποτελεί ουσιαστικά την ιδεολογική επένδυση και νομιμοποίηση των παραγωγικών σχέσεων

οι οποίες προκύπτουν αλλά και εναρμονίζονται με συγκεκριμένες συνθήκες υλικής παραγωγής.

Επιπλέον, το εποικοδόμημα, χαρακτηρίζεται από μια αδιάκοπη σχέση αλληλοκαθορισμού και αλληλεξάρτησης με την οικονομική βάση. Αυτό είναι και το στοιχείο που δημιουργεί την ιδεολογία που θα επιτρέψει τη διαίωσή της, καθώς δεν νοείται η ύπαρξη της οικονομικής βάσης απουσία του ιδεολογικού εποικοδομήματος. Σύμφωνα με τον Μαρξ, ένα τέτοιο σχήμα θα οδηγούνταν χωρίς αμφιβολία στην κατάρρευση, καθώς το εποικοδόμημα εμπεριέχει εκείνα τα νομιμοποιητικά μέσα που επιτρέπουν στις σχέσεις εκμετάλλευσης να εξακολουθήσουν να υφίστανται.

Σε περίπτωση που αρχίσει να επικρατεί δυσαρμονία, πράγμα που ο Μαρξ θεωρεί βέβαιο να συμβεί λόγω του ότι οι αντιφάσεις θεωρούνται σύμφυτες με την κοινωνική ύπαρξη, τότε θα έχει ξεκινήσει και η διαδικασία της κοινωνικής επανάστασης και μεταβολής (Μαρξ, Γερμανική ιδεολογία).

3.5 Άνθρωπος, παραγωγή και ελευθερία.

Η έννοια της παραγωγής είναι για τον Μαρξ πάρα πολύ σημαντική, γεγονός που φαίνεται ξεκάθαρα από την άποψη του ότι οι άνθρωποι αρχίζουν να διακρίνουν τον εαυτό τους από ζώα από την ώρα που θα αρχίσουν να παράγουν τα μέσα συντήρησής τους. Επίσης πιστεύει ότι η ανθρώπινη υπόσταση ορίζεται από τους υλικούς όρους που καθορίζουν την παραγωγή τους (Μαρξ, Γερμανική ιδεολογία). Επίσης, στο Grundrisse μιλά για την παραγωγή όχι ως αφηρημένη έννοια, αλλά ως μια έννοια που είναι ενταγμένη σε μια συγκεκριμένη, ιστορική εποχή. Τοποθετώντας την έννοια αυτή σε ένα ιστορικό πλαίσιο, ο Μαρξ εντοπίζει το πρόβλημα στην ελαττωματική οργάνωση του τρόπου παραγωγής (Μαρξ, Grundrisse).

Στο ίδιο βιβλίο επίσης, κάνει αναφορά στην έννοια της διανομής, όχι μόνο όσον αφορά στα προϊόντα, αλλά και στην διαδικασία που περιλαμβάνει την παραγωγική διαδικασία όπως για παράδειγμα τη διανομή των εργαλείων της παραγωγής και τον καταμερισμό της εργασίας.

Η σημασία που έχει για τον Μαρξ η έννοια της οικονομικής οργάνωσης τον οδήγησε στο να μεταφέρει τον προβληματισμό που σχετίζεται με την έννοια της ελευθερίας από τον χώρο της ηθικής στον χώρο της παραγωγής. Για τον Μαρξ το θέμα δεν ήταν

η αυτονομία ως η κυριαρχία του ανθρώπου στην εσώτερη φύση του στη βάση καθολικών αρχών, αλλά η χειραφέτηση του ανθρώπου από την εξώτερη φύση. Αυτή είναι κατά τον Μαρξ και η μοναδική μορφή ελευθερίας που είναι ικανή να αποτελέσει τη βάση για τις υπόλοιπες ελευθερίες, είτε αυτές είναι πολιτικές είτε είναι κοινωνικές.

Αυτή λοιπόν, η ιδεατή για τον Μαρξ ελευθερία, όπως πιστεύει ο ίδιος δεν μπορεί να λειτουργήσει στα πλαίσια ενός καπιταλιστικού συστήματος. Ο Μαρξ στα χειρόγραφα του αναφέρει: *«Ο άνθρωπος, σε αντίθεση με τα ζώα, κάνει τη ζωτική του δραστηριότητα αντικείμενο της θέλησης και της συνείδησής του. Η δραστηριότητα του ανθρώπου είναι αντικείμενό του και μόνο χάρη σε αυτό είναι ελεύθερη δραστηριότητα. Ο καταμερισμός της εργασίας που υπάρχει στον καπιταλισμό, οδηγεί στην άνιση διανομή, ποσοτική και ποιοτική, της εργασίας και των προϊόντων της, κάτι που συνεπάγεται την αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό και στο συλλογικό συμφέρον»* (Μαρξ, Χειρόγραφα).

Επιπλέον, ο Μαρξ υποστήριζε ότι ο ορισμός της κοινωνικής δραστηριότητας αποτελεί μια δύναμη που δεν είναι στον έλεγχο του ανθρώπου, αλλά έξω και πέρα από αυτόν και είναι σε θέση να ελέγχει και να καθορίζει την ανθρώπινη δραστηριότητα (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία). Κατά τον τρόπο αυτό, ο άνθρωπος διαχωρίζεται από το αντικείμενο της παραγωγής του και αυτή η αποξενωμένη εργασία μετατρέπει τη ζωτική του δραστηριότητα, ένα απλό μέσο ύπαρξης (Μαρξ, Χειρόγραφα). Ο Μαρξ κλείνει το θέμα κατασταλάζοντας στην έννοια της αλλοτρίωσης την οποία θεωρεί ως ένα βασικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού που τον διαπερνά σε πολλά επίπεδα .

Αξίζει να σημειωθεί ότι στόχος του Μαρξ δεν ήταν η ιστορική υπέρβαση της πραγματικότητας. Η καπιταλιστική παραγωγική ανάπτυξη που επέβαλλε την απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων εμπεριέχει το θετικό στοιχείο ότι ο άνθρωπος μπορεί να κυριαρχήσει απέναντι στη φύση και ότι η ανθρωπότητα μπορεί να φτάσει στο στάδιο της αληθινής ελευθερίας, που είναι η κομμουνιστική ιδεολογία. Κατά τον Μαρξ λοιπόν, αυτό αποτελεί μια ιστορική πραγματικότητα και την ίδια στιγμή μια ιστορική δυνατότητα, όπου η κομμουνιστική ιδεολογία θα αποτελέσει

την νεωτερικότητα εκείνη που θα επιφέρει την ελευθερία στην πράξη (Ρωμανός, 2010).

Όπως αναφέρει ο Ρωμανός ο Μαρξ, μέσα από την ανάλυση που κάνει για την νεωτερικότητα του καπιταλισμού υπό το πρίσμα της ολοκλήρωσής της μέσω του κομμουνισμού, προσπαθεί να καταδείξει τις αντιφάσεις της νεωτερικής ορθολογικοποίησης του κόσμου (Ρωμανός, 2010). Τέλος, έχοντας ως αφετηρία, την μεγάλη σημασία της παραγωγής και την σχέσης του ανθρώπου με την ύλη, αναφέρεται σε δύο ακόμα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού, τα οποία και συνδέει με την έννοια της αλλοτρίωσης. Αυτά είναι:

Ä Ο ρόλος της ιδεολογίας

Ä Ο φετιχισμός του εμπορεύματος (Ρωμανός, 2010)

3.6 Αλλοτρίωση

Ο Μαρξ δίνει έμφαση στην αποξένωση του ανθρώπου από το αντικείμενο της εργασίας του αναγνωρίζοντας την ως μια κατάσταση που έχει επιπτώσεις στην ίδια την ουσία της ανθρώπινης ύπαρξης. Στα Χειρόγραφα, παρουσιάζεται και αναλύεται από τον Μαρξ αναλύει το μονοπάτι που οδηγεί στην αλλοτρίωση και τις διάφορες μορφές με τις οποίες αυτή εμφανίζεται (Μαρξ, Χειρόγραφα).

Ο Μαρξ αρχικά ορίζει το προϊόν εργασίας ως *«εργασία που έχει ενσωματωθεί σε ένα αντικείμενο, που έχει γίνει υλική: το προϊόν είναι η αντικειμενοποίηση της εργασίας. Αυτή η αντικειμενοποίηση εμφανίζεται για τους εργάτες ως απώλεια του αντικειμένου και υποδούλωση σε αυτό. Ο εργάτης θέτει τη ζωή του μέσα στο αντικείμενο· η ζωή του όμως, τώρα πια δεν ανήκει σε αυτόν αλλά στο αντικείμενο. Η εργασία του εργάτη γίνεται κάτι που υπάρχει έξω και ανεξάρτητα από αυτόν, μια δύναμη αυτόνομη που τον αντιστρατεύεται»* (Μαρξ, Χειρόγραφα).

Επίσης στην προσπάθειά του να εξετάσει την σχέση αυτή υπό το πρίσμα της σημασίας της παραγωγής για την ανθρώπινη υπόσταση, ο Μαρξ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν θα είναι εφικτό να αντιμετωπίσει ο εργάτης το προϊόν της

εργασίας του ως κάτι ξένο, αν δεν έχει πρώτα αποξενωθεί από τον ίδιο τον εαυτό του κατά τη διαδικασία της παραγωγής.

Ωστόσο, εφόσον το προϊόν θεωρείται η σύνοψη της παραγωγής και το προϊόν αυτό είναι αλλοτρίωση, αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η διαδικασία της παραγωγής πρέπει να είναι ενεργός αλλοτρίωση. Καταλήγοντας, για την αλλοτρίωση της εργασίας, το γεγονός ότι η εργασία είναι εξωτερική προς τον εργάτη, σημαίνει ότι δεν ανήκει δηλαδή στην ουσιαστική του ύπαρξη. Ο Μαρξ χαρακτηριστικά αναφέρει: « *Ο εργάτης λοιπόν αισθάνεται τον εαυτό του μόνο έξω από την εργασία του και στην εργασία του αισθάνεται έξω από τον εαυτό του*».

Με τον τρόπο αυτό, η εργασία καταλήγει να θεωρείται μια διαδικασία απώλειας του εαυτού. Ο αλλότριος χαρακτήρας είναι περισσότερο εμφανής, όταν εφόσον δεν υπάρχει κάποιος καταναγκασμός, η εργασία αποφεύγεται ως κοινωνική μάλιστα (Ρωμανός, 2010).

Η τρίτη μορφή αποξένωσης για την οποία κάνει λόγο ο Μαρξ στα Χειρόγραφα σχετίζεται με την αλλοτρίωση του ανθρώπου από το είδος του. Ο Μαρξ χαρακτηρίζει τον άνθρωπο «ειδοποιό ον», ένα ον δηλαδή που τα γνωρίσματά του συνιστούν είδος. Καταλήγει να αποδώσει αυτό τον χαρακτηρισμό λόγω του ότι ο άνθρωπος κάνει την ίδια την παραγωγική του δραστηριότητα αντικείμενο της θέλησης και της συνείδησής του.

Η αλλοτρίωση που υφίσταται ο άνθρωπος από την εργασία τον αποσπά από την ειδιοποιό ζωή του και την μεταμορφώνει σε κάτι αλλότριο ως προς την φύση του, δηλαδή σε ένα απλό μέσο για την ατομική του ύπαρξη. Με μια μορφή φυσικής αλληλουχίας, η αποξένωση του ανθρώπου από την ουσιαστική του φύση έχει ως αποτέλεσμα την αποξένωση από το είδος του, δηλαδή την αποξένωση του ανθρώπου από τον ίδιο τον άνθρωπο (Μαρξ, Χειρόγραφα).

Ο Ρωμανός, στην προκειμένη περίπτωση υποστηρίζει ότι στο μεταγενέστερο έργο του ο Μαρξ μετατοπίζει την έννοια της αλλοτρίωσης από το χώρο της ζωτικής δραστηριότητας και του ατόμου σε πιο αντικειμενικά νοήματα, δίνοντας της με αυτό τον τρόπο μια πιο ξεκάθαρη κοινωνική υπόσταση (Ρωμανός, 2010).

Στο μεταγενέστερο έργο του λοιπόν, την Γερμανική Ιδεολογία, ο Μαρξ ορίζει την αλλοτρίωση ως το γεγονός ότι η κοινωνική δύναμη, η πολλαπλασιασμένη δηλαδή παραγωγική δύναμη που προκύπτει από τη συνεργασία των ανθρώπων μέσω του καταμερισμού της εργασίας, παρουσιάζεται σε αυτούς ως μια ξένη δύναμη πέρα από τον έλεγχό τους, η οποία διευθύνει στην πραγματικότητα τη θέληση και την πορεία των ανθρώπων (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Με βάση τα όσα περιγράφηκαν παραπάνω, ο Μαρξ με τον τρόπο αυτό μεταφέρει την προσοχή του στην κοινωνική ολότητα και στα αντικειμενικά, δομικά προβλήματα αναπαραγωγής των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων. Ο επιβεβλημένος καταμερισμός της εργασίας και μάλιστα ανεξάρτητα από την ανθρώπινη θέληση, τελικά διαχωρίζει τους ανθρώπους με βάση καθορισμένες ταξικές σχέσεις. Το γεγονός αυτό οδηγεί αναπόφευκτα στην ρήξη ανάμεσα στο ιδιωτικό και το κοινωνικό συμφέρον. Τέλος, άμεση συνέπεια της ρήξης αυτής είναι το γεγονός ότι το κοινωνικό σώμα αποστερείται των εγγενών του ιδιοτήτων. Καταλήγοντας, ο Μαρξ θεωρεί τη νεωτερική κοινωνία ως γενικά αλλοτριωτική, που για να την περιγράψει, χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνική αλλοτρίωση (Ρωμανός, 2010).

3.7 Φετιχισμός του εμπορεύματος.

Κατά τον Μαρξ, η κοινωνική αλλοτρίωση θεωρείται αποκλειστικό δημιούργημα της νεωτερικής κοινωνίας του καπιταλιστικού συστήματος. Επιπλέον, η απρόσωπη μορφή που λαμβάνει η εργασία μέσω του καταμερισμού των ρόλων, στην ουσία καταργεί τον ρόλο της ως κοινωνική διαδικασία. Αντίθετα, η πράξη της ανταλλαγής, λαμβάνει την θέση της ως μια οικουμενική μορφή κοινωνικής επαφής μέσω της διαδικασίας της κυκλοφορίας του εμπορεύματος, (Ρωμανός, 2010).

Μπορεί, η ανταλλαγή ως πράξη να είναι κοινωνική σχέση καθώς αναδεικνύει την σχέση μεταξύ ανθρώπων, ωστόσο, στη σύγχρονη κοινωνία όλο και περισσότερο γίνεται, καθ' ολοκληρία, σχέση μεταξύ των εμπορευμάτων και πιο συγκεκριμένα την ανταλλακτική αξία των εμπορευμάτων (Αντωνοπούλου, 2012). Ο Μαρξ, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα κάνει μια σημαντική διάκριση μεταξύ της αξίας χρήσης και της ανταλλακτικής αξίας.

Όπως είναι φυσικό, στα πλαίσια μιας καπιταλιστικής κοινωνίας οι σχέσεις μεταξύ των πραγμάτων και των εμπορευμάτων, έχουν πλήρως υποκαταστήσει, τις κοινωνικές σχέσεις. Πλέον, οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους ως κάτοχοι εμπορευμάτων, κεφαλαίου ή εργασιακής δύναμης. Και δεν αναγνωρίζονται μεταξύ τους ως πρόσωπα, αλλά ως εκπρόσωποι των εμπορευμάτων που κατέχουν. Όπως σχολιάζει ο Μαρξ: *στην καπιταλιστική κοινωνία είναι υλικές οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και κοινωνικές οι σχέσεις μεταξύ των εμπορευμάτων.*

Θέλοντας να χαρακτηρίσει κάπως όλη αυτή την πραγματικότητα που προσπάθησε να περιγράψει, την αποκάλεσε «*φетиχισμό του εμπορεύματος, ως πραγματοποίηση και μυστικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων*», (Αντωνοπούλου, 2012). Αποτελεί, δηλαδή, μια ακραία μορφή φетиχισμού η οποία έχει την δυνατότητα να μεταλλάσσει τις ανθρώπινες ιδιότητες, σχέσεις και δράσεις σε ιδιότητες, σχέσεις και δράσεις των πραγμάτων που οι άνθρωποι δημιουργούν (Ρωμανός, 2010).

Τέλος, η ανεξάρτητη εξέταση του προϊόντος από τον παραγωγό του ως διαφορετική οντότητα, δηλαδή η αλλοτρίωση του εργάτη από το αντικείμενο της εργασίας του, προσδίδει στο προϊόν παραπάνω ιδιότητες πέρα από την πραγματική χρησιμότητα του. Έτσι, το εκάστοτε εμπόρευμα θεωρείται ως μια μυστηριακή ποιότητα, που η αξία της δεν καθορίζεται από την παραγωγή αλλά από τους νόμους της αγοράς, διπλασιάζοντας την υπόστασή του σε αγαθό και χρήμα (Ρωμανός, 2010).

3.8 Ιδεολογία

Στην αρχή του βιβλίου του με τίτλο Γερμανική Ιδεολογία, ο Μαρξ εξαπολύει επίθεση στους σύγχρονους του νεογεγκελιανούς φιλοσόφους χαρακτηρίζοντας ως «*απλοϊκές και παιδιάστικες φαντασίες*», τον πολύ σημαντικό ρόλο που αυτοί προσδίδουν στις ιδέες και την ιδεολογία σχετικά με την διαμόρφωση της πραγματικότητας (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία). Σύμφωνα πάντα με τον Μαρξ, το είναι του ανθρώπου, η ουσία ύπαρξης δηλαδή του ανθρώπου, εξαρτάται από τους υλικούς όρους που καθορίζουν την παραγωγή (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Άρα λοιπόν, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, δεν είναι οι ιδέες αυτές που καθορίζουν την πραγματικότητα, αλλά η υλική δραστηριότητα η οποία είναι εκείνη

που παράγει ιδέες, αντιλήψεις και συνείδηση. Δεν παραλείπει όμως να αναφέρει ότι η πνευματική παραγωγή, με τον τρόπο που αυτή εκφράζεται στους νόμους, στην ηθική, στη θρησκεία και σε άλλους τομείς της ζωής, είναι άμεση απόρροια της υλικής συμπεριφοράς.

Επιπλέον, ο Μαρξ επισημαίνει σε έντονο ύφος την αντίθεσή του με τους Γερμανούς φιλοσόφους προσθέτοντας ότι *σε αντίθεση με τη φιλοσοφία τους που κατεβαίνει από τον ουρανό στη γη, εκείνος ανεβαίνει από τη γη στον ουρανό*. Η ανάλυση του Μαρξ έχει ως βάση τους πραγματικούς ανθρώπους και με δεδομένο την πραγματική ζωή δείχνει την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανάκλασεων αυτής της διαδικασίας.

Άποψη του Μαρξ αποτελεί επίσης το γεγονός ότι, οι διάφορες μορφές συνείδησης δεν έχουν ιστορία και εξέλιξη, εφόσον αυτές καθορίζονται από την ιστορία και την εξέλιξη της υλικής παραγωγής και επικοινωνίας. Χαρακτηριστικά αναφέρει ότι: *«Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή καθορίζει τη συνείδηση»* (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Αν λάβουμε υπόψη μας τα παραπάνω, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι οι κυρίαρχες σε μια εποχή ιδέες δεν είναι τίποτε άλλο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων. Σαν αποτέλεσμα αυτού, η τάξη που καταφέρνει να κυριαρχεί στην υλική ζωή είναι ταυτόχρονα και η κυρίαρχη πνευματική δύναμη. Συνεπώς, οι κυρίαρχες ιδέες εν τέλει δεν είναι τίποτα άλλο από την έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Επιπλέον, όλες αυτές οι ιδέες, δηλαδή το ιδεολογικό εποικοδόμημα της νεότερης κοινωνικής δομής, εκφράζονται διά των κρατικών θεσμών, προσδίδοντας με αυτό τον τρόπο στο κράτος έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο. Ο Μαρξ, θεωρεί το κράτος *ως την ανεξάρτητη μορφή που παίρνει η κοινωνία μέσα από την αντίθεση ατομικού και συλλογικού συμφέροντος που προκύπτει εξ' αιτίας του καταμερισμού της εργασίας* (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία). Πιστεύει ταυτόχρονα ότι, αντί να λειτουργεί συναινετικά και ενοποιητικά διατηρώντας την ουδετερότητα της, εκπροσωπεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης αστικής τάξης.

Το συμπέρασμα είναι ότι οι κρατικοί θεσμοί, λειτουργούν αποσπασμένοι από τη γενική θέληση της κοινωνίας και αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η νεωτερικότητα να

παρουσιάζεται αλλοτριωτική ακόμα και στο επίπεδο της πολιτικής της οργάνωσης (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Το ιδεολογικό εποικοδόμημα της κοινωνίας έχει για τον Μαρξ, αντίστοιχο ρόλο με αυτόν που είχε η θρησκεία στις παλιότερες κοινωνίες. Ως ένα σύστημα που αναπαριστά την πραγματικότητα, καταφέρει να δημιουργήσει έναν συναινετικό τρόπο σκέψης, μια κοινή συνείδηση και μια συλλογική ταυτότητα. Επίσης, η ιδεολογία κατά τον ίδιο τρόπο όπως και η θρησκεία παρουσιάζει την πραγματικότητα με έναν τρόπο που δεν καταφέρει να μην τη θαμπώνει και τη διαστρεβλώνει.

Οι κυρίαρχες αξίες της ελευθερίας, της ατομικότητας και της ισότητας αλλοιώνουν την αντίληψη του σύγχρονου ανθρώπου σε σχέση με την πραγματικότητα, καθώς παρουσιάζουν την εργασία που εκτελεί ως ελεύθερη επιλογή και δημιουργία, ενώ στην πραγματικότητα είναι καταναγκαστική και επιβεβλημένη από οικονομικούς μηχανισμούς στους οποίους φυσικά ο εργάτης δεν έχει καμιά δυνατότητα να παρέμβει ακόμα και για θέματα που τον αφορούν άμεσα. Ο Μαρξ πιστεύει ότι *«η υποτιθέμενη συλλογική ταυτότητα του έθνους απλώς συγκαλύπτει τις κοινωνικές αντιφάσεις παρουσιάζοντας τη σύγχρονη πραγματικότητα ως κάτι ενιαίο πέρα από τις επιμέρους ταξικές διαφορές»* (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

Τέλος, ο Μαρξ υποστηρίζει ότι, η διαστρέβλωση αυτή της πραγματικότητας στη συνείδηση των ανθρώπων λειτουργεί τελικά ως ένας μηχανισμός εξουσίας, καθώς καταφέρει να κάνει τους υποταγμένους να υπακούν στην κυριαρχική εντολή, χωρίς να τους επιβάλλεται. Η ψευδαίσθηση της συμμετοχής που έντεχνα καλλιεργείται στη συνείδηση του εργαζόμενου, τελικά κάνει πιο αποτελεσματική την ηγεμονία της άρχουσας τάξης, δίχως να είναι απαραίτητη η ωμή βία για την επιβολή της εξουσίας (Μαρξ, Γερμανική Ιδεολογία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΚΟΙΝΑ ΣΗΜΕΙΑ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΚΑΙ ΜΑΡΞ

Αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι ο Μαρξ, ο πατέρας του κομμουνισμού, σχετίζεται με τους δημοκρατικούς αρχαίους Έλληνες. Και είναι ακόμα μεγαλύτερη έκπληξη το πως οι θεωρίες του Μαρξ, βασιστήκαν, και συνέχισαν εν μέρει, το έργο του Αριστοτέλη περί της ηθικής οικονομίας. Υπάρχουν πολλές ομοιότητες στο έργο και των δυο στοχαστών, οι οποίες βοηθούν στο να κατανοήσουμε πως ο Μαρξ χρησιμοποιούσε τις ιδέες και τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, για να θέσει τις βάσεις για την ανάπτυξη του κομμουνισμού (Chau, 2003).

Φυσικά, όσον αφορά το παρελθόν τους, ο Μαρξ και ο Αριστοτέλης είχαν θεωρητικά αρκετά κοινά σημεία στην πορεία τους. Ο πατέρας του Αριστοτέλη, Νικόμαχος, ήταν γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα Γ', πατέρα του Φιλίππου, του οποίου ο γιος, ο Μέγας Αλέξανδρος, είχε δάσκαλο τον Αριστοτέλη. Λόγο της ανατροφής του, αλλά και επειδή ήταν μαθητής του Πλάτωνα, ο οποίος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την πολιτική, ο Αριστοτέλης εμβάθυνε σε ζητήματα πολιτικά και έγραψε πολλά για την πολιτική θεωρία (<http://www.biography.com/people/aristotle-9188415>).

Ο Μαρξ επίσης ασχολήθηκε εκτενέστατα με την πολιτική, από νεαρή ηλικία, ενώ είχε υπάρξει πολιτικός εξόριστος, και εργάστηκε για χρόνια ως πολιτικός δημοσιογράφος. Ωστόσο, οι σύνδεσμοι μεταξύ των έργων των δύο στοχαστών για την ηθική οικονομία, είναι βαθύτεροι και σίγουρα έχουν μεγάλο ενδιαφέρον (Λενιν, 1918).

Ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται ως καλό άνθρωπο αυτόν που έχει στόχο του την ευδαιμονία, η οποία είναι ο σκοπός των ανθρώπινων ενεργειών, και ορίζεται ως ενέργεια σύμφωνη με την αρετή και την αυτοπραγμάτωση, ενώ είναι αποτέλεσμα της φύσης, της συνήθειας και των πράξεων του ανθρώπου. Η αυτοπραγμάτωση είναι η εσωτερική ισορροπία, η οποία μπορεί να έρθει με το παιχνίδι και την εκμάθηση του, μέσα από τη συζήτηση και το διάλογο, ή την εμπλοκή σε κάποιου είδους εργασία (Gilbert, 1992).

Έτσι, η εργασία αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι της αυτοπραγμάτωσης, όσο και της καθημερινής ζωής. Συγχρόνως, η αυτό-υλοποίηση είναι ηθική ανησυχία, όπως και η άσκηση των σύνθετων δεξιοτήτων γιατί προάγει την ευτυχία και την ευημερία που συνθέτουν την ανθρώπινη άνθηση. Η εργασία, ως εκ τούτου, εύλογα μπορεί να θεωρηθεί τόσο ηθικό όσο και οικονομικό ζήτημα.

Ο Μαρξ ήταν αυτός που ασχολήθηκε με την εργασία τόσο ως ηθικό όσο και ως οικονομικό ζήτημα. Ο Μαρξ κατέκρινε τον καπιταλισμό για την παραμέληση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων που θα οδηγήσουν στην καλή ζωή, και παράλληλα πίστευε πως ο κομμουνισμός έχει τη δυνατότητα να αντικαταστήσει την επιθυμία των ανθρώπων να κατέχουν πολλά χρήματα με στόχο να μπορούν να απολαύσουν ποικίλες και σύνθετες δραστηριότητες. Οι αξίες αυτές είναι αντίστοιχες με την αριστοτελική αντίληψη του τύπου της καλής ζωής που αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ευημερίας του ανθρώπου (Chau, 2003).

Ο Booth μας λέει ότι ο Μαρξ εμπνεύστηκε από τη θεωρία του Αριστοτέλη για τον οίκο και την εστία, για την ανάπτυξη του κομμουνισμού. Ως αποτέλεσμα, ο Μαρξ ήταν σε θέση να κτίσει μια ηθική οικονομική θεωρία που ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τους περιορισμούς της κλασικής φιλελεύθερης θεωρίας, αλλά ήταν επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη με το αρχαίο πρότυπο των νοικοκυριών (Booth, 1993).

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι, ο Μαρξ δεν ισχυρίστηκε ποτέ ότι ο Αριστοτέλης ήταν οικονομολόγος, ούτε ότι υπήρξε πατέρας κάποιας οικονομικής σχολής ή της σχολής του ίδιου του Μαρξ αλλά το γεγονός ότι συμφωνεί και προσυπογράφει τα περισσότερα από τα συμπεράσματα του Αριστοτέλη αυτόματα εκλαμβάνεται ως μια διεκδίκηση Αριστοτελικής πατρότητας και για την δική του θεωρία (Dunleavy & Stayner, 1994)

4.1 Ηθική Οικονομική Θεωρία

Η οικονομία είναι μια σχέση μεταξύ προσώπων. Αυτή η παρατήρηση υποδηλώνει ότι η οικονομία είναι ενσωματωμένη στην θεώρηση των νομικών, πολιτικών, κοινωνικών και ηθικών θεσμών. Η μελέτη της ηθικής οικονομίας είναι ο κλάδος της οικονομίας όπου οι ηθικές εκτιμήσεις είναι σημαντικές. Η οικονομία αποτελεί ένα σύνολο από ανθρώπινες σχέσεις και είναι κορεσμένη από την ηθική και άλλους κανόνες. Η μελέτη της ηθικής οικονομίας είναι σημαντική, καθώς μας βοηθά να κατανοήσουμε

όχι μόνο τις ανθρώπινες σχέσεις μέσα στη λειτουργία μιας οικονομίας, αλλά επίσης, τις ανθρώπινες συνθήκες που αντανακλώνται από τέτοιες σχέσεις. Ο Μαρξ και ο Αριστοτέλης πρόσθεσαν πολλά στη μελέτη της ηθικής οικονομίας.

Με βάση τον σχολιασμό στο άρθρο της Chau, ο Αριστοτέλης υπερασπίστηκε τη μελέτη της ηθικής οικονομίας και ενώ δεν ασχολήθηκε με την απόδοση στην παραγωγή, ανέλυσε σε βάθος τη σχέση της παραγωγής με την ευδαιμονία, την ελευθερία και την κοινότητα.

Από την άλλη, ο Μαρξ παρατήρησε ότι η οικονομία είναι μια σχέση μεταξύ προσώπων, και ότι, κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές προϋποθέσεις, μπορεί να φαίνεται σαν μια σχέση μεταξύ των προσώπων και των πραγμάτων που παράγουν ή καταναλώνουν.

Τόσο ο Μαρξ όσο και ο Αριστοτέλης μπορούν να θεωρηθούν φιλόσοφοι αλλά και οικονομολόγοι ξεχωριστά. Και οι δύο ανέπτυξαν θεωρίες στο φάσμα της ηθικής δεοντολογίας, καθώς και στα οικονομικά. Ωστόσο, και οι δυο στη θεώρησή τους είχαν κοινό σημείο ότι αφαίρεσαν την ηθική από την παραγωγική διαδικασία. Τόσο ο Αριστοτέλης όσο και ο Μαρξ, θα αξιολογήσουν τους οικονομικούς θεσμούς, όπως την απόκτηση πλούτου και την κοινωνική διαίρεση της εργασίας, περισσότερο πολιτικά (Chau, 2003).

Μπορούμε να κατανοήσουμε γιατί ο Αριστοτέλης και ο Μαρξ αφαίρεσαν την παραγωγική διαδικασία από την ηθική θεώρησή τους, αλλά αξιολογούν άλλους οικονομικούς θεσμούς, εξετάζοντας την πολιτική και οικονομική σκέψη τους. Η κλασική πολιτική οικονομία πηγάζει από μια έμμεση αναλογία μεταξύ της διαχείρισης ενός νοικοκυριού και τη διαχείριση μιας κοινωνίας. Έξαλλου, η οικονομία από μόνη της σαν λέξη εννοιολογικά σημαίνει τη διαχείριση ενός οίκου, δηλαδή ενός νοικοκυριού. Ωστόσο, ο Αριστοτέλης υποστήριξε την απομάκρυνση κάθε μη τεχνικού στοιχείου, όπως η ηθική εκτίμηση, από την θεωρία του για την παράγωγη.

Όπως γράφει και ο ίδιος, για όσες ιδιότητες υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, πρώτα εφοδιαζόμαστε με τη δυνατότητα της ανάπτυξής τους και μετά προχωρούμε στις ανάλογες ενέργειες (πράγμα που είναι φανερό στην περίπτωση των αισθήσεων· πραγματικά, τις αισθήσεις της όρασης ή της ακοής δεν τις αποκτήσαμε έχοντας δει ή

έχοντας ακούσει πολλές φορές, αλλά αντίθετα, έχοντας τις τις χρησιμοποιήσαμε· δεν τις αποκτήσαμε με τη χρήση). Τις αρετές όμως τις αποκτούμε, αφού πρώτα τις εφαρμόσουμε στην πράξη, όπως ακριβώς συμβαίνει και στις άλλες τέχνες· όσα δηλαδή πρέπει να τα κάνουμε αφού τα μάθουμε, αυτά τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα (Chau, 2003).

Με λίγα λόγια, ο Αριστοτέλης κάνει διάκριση ανάμεσα στη δύναμη και την ενέργεια. Με βάση αυτή τη διάκριση θα πει στη συνέχεια για τις ηθικές αρετές πως απαιτούν ηθικές πράξεις για να γίνονται πραγματικότητα. Τι είναι όμως δύναμη; Είναι η δυνατότητα να αναπτύσσεται κάτι που υπάρχει ως απλή ικανότητα για ανάπτυξη. Και ενέργεια είναι η δραστηριότητα, που απαιτείται για να γίνονται πράξη οι δυνατότητες.

Το είδος της λογικής που πρέπει να χρησιμοποιείται σε μια εξέταση της παραγωγής – ο τεχνικός λόγος - πρέπει να είναι διαφορετικό από εκείνο που χρησιμοποιείται στην εξέταση της δράσης –ο ηθικός λόγος. Είναι απίθανο, ωστόσο, ότι θα έχει εξετάσει την κατάρρευση της κοινωνικής διάστασης της εργασίας - μια κατάσταση στην οποία οι ηθικές εκτιμήσεις είναι σημαντικές - σε μια μελέτη τεχνικής αποτελεσματικότητας.

Αν και πολλοί αναλυτές της κλασικής πολιτικής οικονομίας μοιράστηκαν πολλές θεμελιώδεις ομοιότητες στις σκέψεις του Αριστοτέλη, διέφεραν από τον αρχαίο προκάτοχο τους στο ότι επεκτείνονταν στην τεχνική εξέταση της παραγωγής όταν ανέλυναν την κοινωνική διαίρεση της εργασίας. Η αντιμετώπιση της κλασικής πολιτικής οικονομίας χαρακτηρίζεται από τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας με βάση τη φυσική απόδοση (Chau, 2003).

Δηλαδή αναφέρονται στην αντίληψη ότι η πολιτική οικονομία καθορίζεται ως τεχνική και όχι ηθική ή πολιτική επιστήμη. Το μοντέλο του Μαρξ για την κομμουνιστική οικονομία είναι ένας κεντρικός σχεδιασμός ο οποίος θα επιτρέψει στην "κεφαλή" του σπιτιού την μεγιστοποίηση της κοινωνικής πρόνοιας από την κατανομή των πόρων, μεταξύ ανταγωνιστικών χρήσεων.

Είναι αλήθεια ότι ο Μαρξ κατακρίνει τον καπιταλισμό ως προς τα αποτελέσματά του, για τους εργάτες, σε κοινωνικό επίπεδο, αλλά αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι ότι ο Μαρξ πρότεινε ένα μοντέλο - κομμουνισμού - που έμελλε να μεγιστοποιήσει την κοινωνική ευημερία, αλλά το έπραξε μόνο μέσω των τεχνικών προτύπων απόδοσης όπως καθορίζεται από μια δεσποτική εξουσία (Chau, 2003).

4.2 Καταμερισμός της εργασίας

Ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας ορίζεται ως μια ανάλυση της κατανομής των καθηκόντων, σε αντίθεση με την κοινωνική διαίρεση της εργασίας. Οι κλασικοί πολιτικοί οικονομολόγοι δεν είχαν εντοπίσει τις διαφορές μεταξύ της τεχνικής και κοινωνικής διαίρεσης της εργασίας, και έτσι απλά υπέθεσαν ότι η κοινωνική διαίρεση της εργασίας επεξηγείται με τα ίδια κριτήρια απόδοσης που εξηγεί τον τεχνικό καταμερισμό εργασίας. Ο Μαρξ, για παράδειγμα, επέλεξε να διακρίνει εσφαλμένα τον καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό της επιχείρησης, από τη διαίρεση του στην κοινωνία. Και έκρινε λάθος, διότι ο καταμερισμός της εργασίας σε μια επιχείρηση επηρεάζει τους ίδιους τους ανθρώπους που εργάζονται, και έτσι θα πρέπει πρώτα να εξετάζεται για τις τυχόν κοινωνικές και τεχνικές επιπτώσεις.

Η ηθική πρέπει να εξετάζεται καταρχάς, στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, και να λαμβάνεται υπόψη για κάθε δράση, μέσο ή τρόπο που επιλέγεται. Ένα παράδειγμα είναι αυτό ενός εργοδότη που χρησιμοποιεί τον καταμερισμό της εργασίας για να περιορίσει κάθε εργαζόμενο σε διαφορετική εργασία, ή ενός τεχνίτη ο οποίος μπορεί να επιλέξει πολλούς διαφορετικούς τρόπους να διαιρέσει τα καθήκοντα του ώστε να παράγει ένα προϊόν. Και έπειτα μετά από όλα αυτά, η συγκεκριμένη κοινωνική διαίρεση έχει ως συνέπεια την εξειδίκευση και την τελειοποίηση των δεξιοτήτων, της αξιοπρέπειας της εργασίας και των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό της επιχείρησης. Ωστόσο, το γιατί ο Μαρξ φαινομενικά παραβλέπει την κοινωνική θεώρηση του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό της επιχείρησης και ο Αριστοτέλης απομακρύνει την εξέταση της ηθικής στην παραγωγή είναι ενδιαφέρον τόσο ως ερώτημα όσο και ως επίπτωση στη σκέψη των δυο φιλόσοφων πάνω στην εργασία (Chau, 2003).

4.3 Εργασία

Το ζήτημα της χρήσης του καταμερισμού της εργασίας έξω από τον τεχνικό καταμερισμό καθηκόντων οδηγεί κάποιον στο να αμφισβητήσει τις επιπτώσεις της στην αποτελεσματικότητα σε σχέση με την ποιότητα της παραγωγής. Η μεγαλύτερη κοινωνική διαίρεση της εργασίας δεν παράγει απλά το ίδιο προϊόν με χαμηλότερο κόστος και χαμηλότερη τιμή, αλλά αντίθετα, έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός διαφορετικού προϊόντος. Για παράδειγμα, ένα χειροποίητο ρολόι από ένα μόνο τεχνίτη είναι ένα μοναδικό έργο τέχνης, ενώ τα ρολόγια μαζικής παραγωγής, μέσω της χρήσης του καταμερισμού της εργασίας, είναι όλα ίδια και μη ξεχωριστά. Επιπλέον, επειδή πολλές φορές η τιμή είναι σχετική, εάν η κοινωνική διαίρεση της εργασίας επεκτείνεται διεθνώς, όλα τα εμπορεύματα θα χάσουν αξία ενώ συγκριτικά κανένα εμπόρευμα δεν αλλάζει και κανένα δεν είναι φθηνότερο.

Επίσης, επειδή η κοινωνική διαίρεση της εργασίας βρίσκεται στο πλαίσιο της παραγωγής, και, σε αντίθεση με το Μαρξ και τον Αριστοτέλη, χαίρει ηθικής εκτίμησης, ακόμα και αν ο καταμερισμός της εργασίας οδηγεί σε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα της παραγωγής, δεν θα έπρεπε να υπολογίζεται με βάση μόνο των ωρών και του κόστους, αλλά και με βάση την ανθρώπινη ικανοποίηση και την απόκτηση δεξιοτήτων.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί πως η κοινωνική διαίρεση της εργασίας δεν σημαίνει ότι θα έχει απαραίτητα αποτέλεσμα ούτε στην αποτελεσματικότητα της παραγωγής ούτε στην ποιότητα. Η κοινωνική διαίρεση της εργασίας είναι ένα κομμάτι της παραγωγής, στο οποίο πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η ηθική εκτίμηση (Engelskirchen, 2007).

Ο Μαρξ, παρ' όλα αυτά, διαφωνούσε. Πίστευε ότι τουλάχιστον, ο καταμερισμός της εργασίας μέσα σε μια εταιρεία θα πρέπει να θεωρείται διαφορετικός από τον καταμερισμό της εργασίας στο σύνολο της κοινωνίας. Η διάκριση του Μαρξ πηγάζει πιθανότατα από την αποτυχία του να μπορέσει να δει ότι η εργασία θα πρέπει να διακριθεί με κοινωνικούς και τεχνικούς όρους, ενώ επίσης είναι αρκετά εύλογο το γεγονός ότι ο καταμερισμός της εργασίας μέσα σε μια επιχείρηση επηρεάζει επίσης

και τους ανθρώπους άρα θα πρέπει να συμπεριλαμβάνεται στο πλαίσιο της ηθικής δράσης (Engelskirchen, 2007). Ο Μαρξ αποκαλούσε τον καταμερισμό της εργασίας σε μια επιχείρηση "τεχνικό" καθώς τον έβλεπε ως αποτέλεσμα τεχνικού λογού. Από την άλλη πλευρά, ο Μαρξ θεώρησε τον καταμερισμό της εργασίας στο σύνολο της κοινωνίας ως "κοινωνικό". Επιπλέον, ισχυρίστηκε ότι ο καπιταλισμός ορίζει τον τεχνικό καταμερισμό της εργασίας ενώ η φύση του ανθρώπου επιβάλλει την κοινωνική διαίρεση της εργασίας.

Με βάση τον τεχνικό λόγο που οδηγεί στην αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα, και ότι αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα σημαίνουν φυσιολογική ροή, ο Μαρξ θεώρησε την διαίρεση της εργασίας σε μια επιχείρηση ως μια "φυσική επιστήμη", αδιαπέραστη από πολιτικούς προβληματισμούς. Επιπρόσθετα, ο Μαρξ πίστευε ότι ο καταμερισμός της εργασίας είναι μια απαραίτητη προϋπόθεση για τη συναλλαγή, και όχι το αντίθετο, δηλαδή η συναλλαγή να προϋποθέτει τον καταμερισμό της εργασίας. Μειώνοντας λοιπόν την ηθική διάσταση της διαίρεσης της εργασίας σε μια επιχείρηση σε έναν απλό τεχνικής φύσεως λόγο, ο Μαρξ ακολούθησε την αριστοτελική λογική που ισχυρίζεται ότι η παραγωγή διέπεται αποκλειστικά από τεχνικούς λογούς και όχι ηθικούς (Engelskirchen, 2007).

4.4 Θεωρία του πραττειν

Σύμφωνα με την θεωρία του Αριστοτέλη για το πραττειν, οι εκάστοτε εργασία αποτελεί φυσική δραστηριότητα η οποία διαφέρει από τις άλλες κατά το ότι καθεμιά έχει διαφορετικό στόχο σκοπό και τέλος, ενώ η γενική αρχή είναι ότι κάθε δράση ορίζεται από το σκοπό της (Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια 3, 1115B22) . Επομένως, οι εργασίες ή δράσεις δεν μπορούν να προστίθενται ή να συγκεντρώνονται άρα δεν μπορούν να συνιστούν την ομοιόμορφη ουσία ενός πράγματος τόσο ξεκάθαρα μη φυσικού, συμβατικού και αδιαφοροποίητου, όπως είναι η ανταλλακτική αξία.

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι, ο Μαρξ πιστεύει ότι οι δράσεις ταυτοποιούνται και διακινούνται μέσω των σκοπών τους. Επομένως τα διαφορετικά είδη εργασιών είναι διακριτά και ασύμμετρα επειδή έχουν διαφορετικούς σκοπούς. Αυτός είναι και ο λόγος που οδηγείται στο να διακρίνει την εργασία που ενσωματώνουν τα εμπορεύματα σε δύο είδη. Είναι οι εργασίες που είναι χρήσιμες επειδή παράγουν φυσικά πράγματα άρα αξίες χρήσης και η αφηρημένη εργασία που είναι μη φυσική

που είναι πάντα του ίδιου είδους και παράγει ανταλλακτική αξία (Meikle, 1995, Μαρξ Κεφάλαιο, τ.Ι)

Ο Μαρξ πίστευε πως ένα σημαντικό γεγονός δεν επιτρέπει στον Αριστοτέλη να δει ότι η απόδοση της αξίας στα εμπορεύματα είναι απλώς μια υποπερίπτωση της έκφρασης όλων των εργασιών ως ίση ανθρώπινη εργασία και κατά συνέπεια ως εργασία ίσης ποιότητας. Το στοιχειοθετεί αναφέροντας ότι, η αρχαία ελληνική κοινωνία ήταν θεμελιωμένη στην δουλεία και επομένως είχε ως βάση την ανισότητα των ανθρώπων και της εργασιακής τους αξίας και δύναμης. Ο Μαρξ λοιπόν δεν αναφέρεται ρητά στην διαφορά μεταξύ της αριστοτελικής και ωφελμιστικής θεωρίας του πραττειν αναφορικά με τους σκοπούς αλλά ούτε και για το πώς αυτό θα δυσκόλευε τον Αριστοτέλη να σχηματίσει μια τέτοια έννοια της εργασίας (Μαρξ, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος)

4.5 Ανταλλακτική αξία

Η ανάλυση που κάνει ο Μαρξ για την ανταλλακτική αξία ακολουθεί την λογική του Αριστοτέλη και είναι διαμορφωμένη με βάση την αριστοτελική μεταφυσική. Η ανταλλακτική αξία δεν αρκείται στο να καταστεί η μορφή την οποία προσλαμβάνουν τα προϊόντα της εργασίας. Αποτελεί μια μορφή η οποία μπορεί να επιδεχθεί ως ύλη οτιδήποτε κάνουν ή εκτιμούν οι άνθρωποι. Όταν η ανταλλακτική αξία εξαρτάται κατά αυτό τον τρόπο από τις άλλες δραστηριότητες, μεταβιβάζει σε αυτές τον δικό της μοναδικό σκοπό. Επιπλέον, κάθε δραστηριότητα έχει ένα νόημα για το οποίο ασκείται ενώ σχεδόν όλες είναι δυνατόν να διεξάγονται παράλληλα ή εναλλακτικά χάριν της ανταλλακτικής αξίας. Όταν η ανταλλακτική αξία μπαίνει σε μια δραστηριότητα, αυτομάτως γίνεται ο σκοπός της δραστηριότητας. Με τον τρόπο αυτό, η ανταλλακτική αξία ως έννοια εισάγεται στην σκέψη, την κουλτούρα και τα ήθη (Meikle, 1994).

Ο Σουμπέτερ, γράφει ότι ο Μαρξ «βρισκόταν στην ίδια πλάνη με τον Αριστοτέλη, δηλαδή πίστευε ότι η αξία, μολονότι είναι ένας από τους παράγοντες που καθορίζουν τις σχετικές τιμές, ωστόσο είναι κάτι διαφορετικό από τις σχετικές τιμές ή τις σχέσεις ανταλλαγής και υπάρχει ανεξάρτητα απ' αυτές. Η πρόταση ότι η αξία ενός

εμπορεύματος είναι η ποσότητα εργασίας που αυτό ενσωματώνει δεν μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο» (Schumpeter, 1952).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδριόπουλος Δ.Ζ., Αριστοτέλης, τ. Ι, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2003, σσ. 138-9.
- Αντωνοπούλου Μ., Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία
- Αριστοτέλης Πολιτικά 1287 a27-28 «... ο νομος ετι δ'επανορθουσθαι διδωσιν ο,τι αν δοξη
- Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια, τόμος 2, Βιβλία Ε'-Η', Άπαντα 8, Συλλογική μετάφραση, Κάκτος, Αθήνα
- Δημήτρης Παπαδής, Αριστοτέλης: Πολιτικά, μετάφραση, τόμος πρώτος, εκδόσεις ΖΗΤΡΟΣ, Θεσσαλονίκη 2006
- Β. Λένιν, Για τον Μαρξ και τη διδασκαλία του, 1918
- Δούκας, Π., Οικονομικές Θεωρίες, Αρχές Διοίκησης & Αρχαία Ελληνική Σκέψη, Ε' Έκδοση, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2007.
- Δρακόπουλος, Σ. και Καραγιάννης, Α., Ιστορία της οικονομικής σκέψης, Μια επισκόπηση, Εκδόσεις Κριτική, 2003.
- Κ Μαρξ. Το Κεφάλαιο, τόμ. 1 (Κ. Μαρξ και Φ. Έγκελς. Άπαντα, 2η ρως).
- Καραγιάννης, Α., Αρχαιοελληνική πρωτοπορία στα οικονομικά, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2007.
- Καρλ Μαρξ, Μισθωτή εργασία και κεφάλαιο, 1966
- Καρλ Μαρξ, Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα
- Κονδύλης Π., 2001. Ο Μαρξ και η αρχαία Ελλάδα, εκδόσεις Στιγμή
- Κούτρας, Δ., Η Πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη, ο.π σ. 771986
- Μαρξ Κ., Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας, τόμ.Α', μτφρ. Δ. Διβάρης, Αθήνα 1989, εκδ. Στοχαστής.
- Μαρξ Κ., Γερμανική Ιδεολογία, τόμος Α, μετάφραση Κώστα Φιλήνη, Αθήνα 1997, εκδ. Gutenberg.

Μαρξ, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος

Μαρξ Κ., Χειρόγραφα 1844 Πολιτική Οικονομία και Φιλοσοφία, μτφρ. Νίκου Μπαλή, Αθήνα 1974, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη.

Νένος Γεωργόπουλος, Η έννοια της αλλοτρίωσης κατά τον πρώιμο Μαρξ

Ρωμανός Β., Η Μαρξιστική Κριτική της Νεωτερικότητας και το Πρόβλημα της Ορθολογικότητας της Ιστορίας, στο Σ. Μ. Κονιόρδος (επιμ.), Κοινωνική Σκέψη και Νεωτερικότητα, Αθήνα 2010, εκδ. Gutenberg.

Τιβέριος, Μ., Τράπεζες και τοκογλύφοι στην αρχαία Ελλάδα, Το Βήμα, 20/06/1999.

Φίλιππας, Ν., Αμοιβαία Κεφάλαια: Η ελληνική πραγματικότητα και οι σύγχρονες διεθνείς εξελίξεις,, Ιανουάριος 2010

Χριστοδούλου, Στ., Παράγωγα προϊόντα για επενδυτές με ρίσκο και ορίζοντα, ΤΑ ΝΕΑ, ΑΝΟΙΧΤΟ ΜΒΑ, Τεύχος 40, Δευτέρα, 7/11/2005.

Aristotle. (2015). The Biography.com website. Retrieved 03:05, May 15, 2015, from <http://www.biography.com/people/aristotle-9188415>.

Booth, William James. Households: On the Moral Architecture of the Economy. Ithaca: Cornell University Press, 1993.

Chau A, 2003. On Aristotle and Marx: A Critique of Aristotelian Themes in Marxist Labor Theory

DeGolyer, Michael. 'The Greek Accent of the Marxian Matrix.' In George E.

Dunleavy & Stayner (1994), Contemporary political studies (Proceedings of the political studies annual conference, Belfast, 1994)

Düring I., Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του, τ. Β', εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σσ. 237-8.

Engelskirchen, Howard The Aristotelian Marx and scientific realism: A perspective on social kinds in social theory, 2007, 266 pages; 3273587

Gilbert, Alan 'Marx's Moral Realism: Eudaimonism and Moral Progress.' In George E. McCarthy (ed.), *Marx and Aristotle: Nineteenth Century German Social Theory and Classical Antiquity*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1992. Pgs. 303-329.

J. Schumpeter (1952), *Capitalism, Socialism and Democracy*, London

M. I. Finley, 1970, 'Aristotle and Economic Analysis', in *Studies in Ancient Society* (London, 1974), 38 (αρχ. δημοσ. στο *Past & Present*, 47 (1970))

McCarthy (ed.), *Marx and Aristotle: Nineteenth Century German Social Theory and Classical Antiquity*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 1992. Pgs. 107-154.

Meikle S, *Η οικονομική σκέψη του Αριστοτέλη. Μετάφραση Άκης Γαβριηλίδης*, Ελληνικά Γράμματα, 1995

Murphy, James Bernard. *The Moral Economy of Labor: Aristotelian Themes in Economic Theory*. New Haven: Yale University Press, 1993.

Sannwald, 1957, *Marx und die Antike*

Schumpeter A. Joseph, *History of Economic Analysis*, επανέκδοση (1994), εκδόσεις Routledge.

Scott Meikle, *Marx and Stalinist history textbook*, 1995